

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ІНТЕРНАУКА».

Серія: «Економічні науки»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC
JOURNAL «INTERNAUKA».

Series: «Economic sciences»

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ
ЖУРНАЛ «ИНТЕРНАУКА».

Серия: «Экономические науки»

№ 6 (26) / 2019

**МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
«ІНТЕРНАУКА».**

Серія: «Економічні науки»

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL
«INTERNAUKA».**

Series: «Economic sciences»

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
«ИНТЕРНАУКА».**

Серия: «Экономические науки»

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

*Свідоцтво
про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 22443-12343Р*

№ 6 (26)

Київ 2019

ББК 65
УДК 33
М-43

Повний бібліографічний опис всіх статей Міжнародного наукового журналу «Інтернаука». Серія: «Економічні науки» представлено в: **Polish Scholarly Bibliography; ResearchBib; Наукова періодика України.**

Журнал зареєстровано в міжнародних каталогах наукових видань та наукометричних базах даних: Polish Scholarly Bibliography; ResearchBib; Ulrichsweb Global Serials Directory; Google Scholar; Наукова періодика України; Bielefeld Academic Search Engine (BASE); Electronic Journals Library; Open J-Gate; Academic keys.

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

Видання включене у Перелік наукових фахових видань України,
відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України
№ 693 від 10 травня 2017 року.

Засновники:

1. Київський кооперативний інститут бізнесу і права.
2. Приватна установа «Науково-дослідний інститут публічного права».
3. Громадська організація «Міжнародна академія освіти і науки».
4. Товариство з обмеженою відповідальністю «Фінансова Рада України».

У журналі опубліковані наукові статті з актуальних проблем економічної науки.

Для наукових працівників, викладачів, студентів економічних спеціальностей, працівників фінансово-кредитних установ та підприємницьких структур й інших зацікавлених осіб.

Матеріали публікуються мовою оригіналу в авторській редакції.

Редакція не завжди поділяє думки і погляди автора. Відповідальність за достовірність фактів, імен, географічних назв, цитат, цифр та інших відомостей несуть автори публікацій.

У відповідності із Законом України «Про авторське право і суміжні права», при використанні наукових ідей і матеріалів цієї збірки, посилання на авторів та видання є обов'язковими.

© Автори статей, 2019

© Міжнародний науковий журнал «Інтернаука».
Серія: «Економічні науки», 2019

ISSN 2520-2294 = Internauka. Seria: Ekonomičeskie nauki (Kiev)/Meždunarodnyj naučnyj žurnal "Internauka".
Seria: Ekonomičeskie nauki

Редакція:

Головний редактор: **Камінська Тетяна Григорівна** — доктор економічних наук, професор, в.о. ректора Київського кооперативного інституту бізнесу і права (Київ, Україна)

Заступник головного редактора: **Золковер Андрій Олександрович** — кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

Заступник головного редактора: **Коваленко Дмитро Іванович** — кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри фінансів та фінансово-економічної безпеки Київського національного університету технологій та дизайну (Київ, Україна)

Редакційна колегія:

Бардаш Сергій Володимирович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування Київського кооперативного інституту бізнесу і права (Київ, Україна)

Гринько Алла Павлівна — доктор економічних наук, професор, декан факультету менеджменту Харківського державного університету харчування та торгівлі (Харків, Україна)

Дмитренко Ірина Миколаївна — доктор економічних наук, доцент, професор Національного центру обліку та аудиту Національної академії статистики, обліку та аудиту (Київ, Україна)

Зось-Кіор Микола Валерійович — доктор економічних наук, професор, в.о. завідувача кафедри менеджменту і логістики Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (Полтава, Україна)

Ільїн Валерій Юрійович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку, контролю та оподаткування агробізнесу ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (Київ, Україна)

Клочан В'ячеслав Васильович — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та маркетингу Миколаївського національного аграрного університету (Миколаїв, Україна)

Красноручький Олексій Олександрович — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри організації виробництва, бізнесу та менеджменту Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка (Харків, Україна)

Левицька Світлана Олексіївна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку і аудиту Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)

Назаренко Інна Миколаївна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічного контролю та аудиту Сумського національного університету (Суми, Україна)

Олійник-Данн Олена Олександрівна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансів, банківської справи та страхування Київського кооперативного інституту бізнесу і права (Київ, Україна)

Охріменко Ігор Віталійович — доктор економічних наук, професор, проректор з навчальної та наукової роботи Київського кооперативного інституту бізнесу і права (Київ, Україна)

Паска Ігор Миколайович — доктор економічних наук, професор, декан економічного факультету Білоцерківського національного аграрного університету (Біла Церква, Україна)

Скриньковський Руслан Миколайович — кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки підприємств та інформаційних технологій Приватного вищого навчального закладу «Львівський університет бізнесу та права» (Львів, Україна)

Сопко Валерія Василівна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри обліку та оподаткування Київського національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна)

Танклевська Наталія Станіславівна — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки та фінансів Херсонського державного аграрного університету (Херсон, Україна)

Токар Володимир Володимирович — доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних фінансів Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана (Київ, Україна)

Фоміна Олена Володимирівна — доктор економічних наук, доцент, завідувач кафедри обліку та оподаткування Київського національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна)

Ходжаян Аліна Олександрівна — доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародних економічних відносин Київського національного торговельно-економічного університету (Київ, Україна)

Horska Elena — Dr.h.c.Prof. Dr. Ing Professor Marketing and Management, Dean of the Faculty of Economics and Management of the Slovak University of Agriculture in Nitra (Slovak Republic)

ЗМІСТ

ЕКОНОМІКА ТА УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВАМИ

- Манько Надія Федорівна**
МЕТОДИКА РЕАГУВАННЯ АУДИТОРА НА НАСЛІДКИ ДІЇ РИЗИКУ НЕВИЯВЛЕННЯ 7
- Матюх Сергій Анатолійович**
ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗВО 15
- Чижишин Оксана Ігорівна**
РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА ЯК НАСЛІДОК ЗБАЛАНСОВАНОСТІ ПОКАЗНИКІВ
КОНТРОЛІНГУ 21

ОБЛІК І ОПОДАТКУВАННЯ

- Гевчук Анна Вікторівна**
МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ БУХГАЛТЕРСЬКОЇ ЗВІТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕВІРКИ
РОЗРАХУНКІВ З КОНТРАГЕНТАМИ 27
- Ільченко Олег Олексійович, Кузуб Михайло Віталійович, Свирида Олена Андріївна**
ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ НАДАННЯ ЯКІСНИХ ПОСЛУГ ПРИ ВПРОВАДЖЕННІ
ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО АУДИТУ В УКРАЇНІ..... 37

СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА, ПОЛІТИКА ТА ДЕМОГРАФІЯ

- Моцна Ірина Володимирівна**
СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ФІЗІОЛОГІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРАЦІ..... 44
- Пилипенко Вячеслав Валентинович, Пилипенко Надія Миколаївна, Беляєва Владислава Віталіївна**
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ЗМІН...50
- Фтомова Олена Сергіївна**
ВІДНІСТЬ ТА РИНОК ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 58

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

- Подлесная Василиса Георгиевна**
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ КАК ФОРМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
СТАБИЛЬНОСТИ И НЕСТАБИЛЬНОСТИ 64

ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

- Свістунів Олексій Сергійович**
ОСНОВНІ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ
ПОДОЛАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ 74

CONTENTS

ECONOMICS AND ENTERPRISE MANAGEMENT

- Manko Nadiya**
AUDITOR'S RESPONSE TECHNIQUE FOR CONSEQUENCES OF DETECTION RISK 7
- Matyukh Serhiy**
FACTORS AFFECTING THE EFFICIENCY OF EDUCATIONAL ACTIVITIES..... 15
- Chyzyshyn Oksana**
RESULTS OF THE ENTERPRISE AS CONSEQUENCES OF CONTROLLING INDICATORS BALANCE ...21

ACCOUNTING AND TAXATION

- Hevchuk Anna**
METHODOLOGY OF THE STUDY OF ACCOUNTING IN THE PROCESS OF CHECKING
CALCULATIONS WITH COUNTERPARTIES 27
- Iichenko Oleg, Kuzub Mikhail, Svirida Elena**
PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF PROVISION OF QUALITY SERVICES
IN THE IMPLEMENTATION OF AUTHORITY LEGISLATION IN UKRAINE 37

SOCIAL ECONOMY, POLITICS AND DEMOGRAPHY

- Motsna Iryna**
THE MODERN PROBLEMS OF LABOR PHYSIOLOGY AND PSYCHOLOGY..... 44
- Pylypenko Viacheslav, Pylypenko Nadiia, Bieliaieva Vladislava**
SOCIO-ECONOMIC POLICY IN THE CONTEXT OF MODERN TECHNOLOGICAL CHANGES 50
- Ftomova Olena**
POVERTY AND THE LABOR MARKET IN UKRAINE AND IN THE EUROPEAN UNION
COUNTRIES 58

ECONOMIC THEORY

- Podliesna Vasylyna**
SOCIO-ECONOMIC CYCLES AS A FORM OF INTERACTION OF STABILITY AND INSTABILITY 64

PROBLEMS OF NATIONAL ECONOMY

- Svistunov Oleksii**
MAIN DIRECTIONS OF UKRAINE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND WAYS
OF THE ECONOMIC CRISIS OVERCOMING 74

Манько Надія Федорівна

аспірант

Національної академії статистики, обліку та аудиту

Манько Надежда Федоровна

аспірант

Національної академії статистики, учета и аудита

Manko Nadiya

Graduate Student of the

National Academy of Statistics, Accounting and Audit

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-5040

**МЕТОДИКА РЕАГУВАННЯ АУДИТОРА
НА НАСЛІДКИ ДІЇ РИЗИКУ НЕВИЯВЛЕННЯ**

**МЕТОДИКА РЕАГИРОВАНИЯ АУДИТОРА
НА ПОСЛЕДСТВИЯ РИСКА НЕОБНАРУЖЕНИЯ**

**AUDITOR'S RESPONSE TECHNIQUE
FOR CONSEQUENCES OF DETECTION RISK**

Анотація. Оцінювання аудиторського ризику, є одним із завдань, вирішення яких сприяє забезпеченню належної якості аудиту, оскільки, саме від його величини залежить інформаційний ризик користувачів перевіреної фінансової звітності. Саме тому, у процесі виконання завдання, аудитор зобов'язаний вжити належних заходів для забезпечення аудиторського ризику на прийнятному допустимому рівні. У статті запропоновано методику впливу аудитора на наслідки дії ризику невиявлення, як основного детермінанта, який має вплив на величину загального аудиторського ризику. Наведено перелік аудиторських процедур та послідовність їх застосування у процесі аудиторської оцінки ризику невиявлення, розглянуто фактори, які мають вплив на ризик невиявлення та наведено приклади зменшення їх впливу. Побудовано алгоритм впливу аудитора на наслідки дії ризику невиявлення.

Встановлено, що вплив аудитора на наслідки дії ризику невиявлення є можливим лише за умови встановлення достовірного переліку факторів, які впливають на даний ризик, а також високого рівня професіоналізму членів групи із завдання. Зазначене забезпечує зменшення ризиків аудитора у процесі формування професійного судження та отримання аудиторського ризику на допустимому рівні.

Ключові слова: аудиторський ризик, ризик невиявлення, фактори, які впливають на ризик невиявлення, фінансова звітність, аудиторські процедури, судження аудитора, аудит, аудиторська оцінка, аудиторські докази.

Аннотация. Оценка аудиторского риска является одной из задач, решение которых способствует обеспечению надлежащего качества аудита, поскольку именно от его величины зависит информационный риск пользователей проверенной финансовой отчетности. Именно поэтому в процессе выполнения задания аудитор обязан принять надлежащие меры для обеспечения аудиторского риска на приемлемом допустимом уровне. В статье предложена методика воздействия аудитора на последствия действий риска необнаружения, как основного детерминанта, который влияет на величину общего аудиторского риска. Приведен перечень аудиторских процедур и последовательность их применения в процессе аудиторской оценки риска необнаружения, рассмотрены факторы, которые влияют на риск необнаружения и приведены примеры уменьшения их влияния. Построен алгоритм воздействия аудитора на последствия действия риска необнаружения.

Установлено, что влияние аудитора на последствия действия риска необнаружения возможно только при установке достоверного перечня факторов, влияющих на данный риск, а также высокого уровня профессионализма членов

группы задания. Указанное обеспечивает уменьшение рисков аудитора в процессе формирования профессионального суждения и соблюдения аудиторского риска на допустимом уровне.

Ключевые слова: аудиторский риск, риск необнаружения, факторы, которые влияют на риск необнаружения, финансовая отчетность, аудиторские процедуры, суждения аудитора, аудит аудиторская оценка, аудиторские доказательства.

Summary. The assessment of audit risk is one of the tasks which solution contributes to ensuring the proper quality of the audit, because from its volume depends the users' informational risk of audited financial statements. That is why, in the process of task performing, the auditor is required to take appropriate measures to ensure acceptable level for audit risk. The article proposes the technique of auditor's influence on the consequences of detection risk as the main determinant, which has an effect on the overall audit risk size. The list of audit procedures and the sequence of their application in the process of audit detection risk assessment are presented, factors which influence the detection risk are considered and examples of reducing their impact are given. The algorithm of the auditor's influence on the detection risk consequences is constructed.

It is established that the auditor's influence on the detection risk consequences is possible in the case of determining the reliable list of factors that influence on the given risk, as well as the high level of professionalism of the team members. The above-mentioned provides the reducing of the auditor's risks in the process of forming a professional judgment and ensuring the acceptable level of audit risk.

Key words: audit risk, detection risk, factors that affect the detection risk, financial reporting, audit procedures, auditor's judgment, audit, auditor's assessment, audit evidence.

Постановка проблеми. Наявність достовірної фінансової інформації дозволяє підвищити ефективність функціонування ринку капіталу і дає можливість оцінити і прогнозувати наслідки прийняття низки економічних рішень. Одним з важливих джерел інформації для суб'єктів господарських відносин є фінансова звітність, яка, в силу об'єктивних і суб'єктивних причин, схильна до викривлення поданої в ній інформації. Ризик викривлення існував завжди, але особливої актуальності він набрав з розвитком ринкових відносин, коли на перший план вийшли нові користувачі такої інформації, зокрема, кредитори, інвестори, працівники підприємства, постачальники, покупці, громадськість, керівництво підприємства та інші.

Гарантом достовірності фінансової звітності вступає аудит, як особливий вид підприємницької діяльності, пов'язаний з незалежною оцінкою фінансової звітності. Аудиторська перевірка фінансової звітності, дозволяє зменшити інформаційний ризик користувачів до прийнятно допустимого рівня.

Кризові явища в західних корпораціях (Enron, Parmalat, Xerox і ін.), причини яких багато в чому асоціюються саме з результатами аудиту, знову актуалізували коло проблем забезпечення прийнятної величини аудиторського ризику і зажадали якісно нового підходу до вирішення даних проблем [1].

Ризик аудитора (аудиторський ризик) означає ймовірність наявності в фінансовій звітності економічного суб'єкта невиявлених суттєвих помилок і (або) викривлень після висловлення аудиторської думки щодо її достовірності.

Тому, оцінюючи власний ризик аудитор повинен розуміти, що від його величини залежить і величина

інформаційного ризику користувачів перевіреної фінансової звітності. Таким чином, оцінювання аудиторського ризику, є одним із завдань, вирішення яких сприяє забезпеченню належної якості аудиту, оскільки, саме від нього залежить імовірність виникнення обставин, через які аудитор може висловити неадекватну думку щодо достовірності інформації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми інтерпретації категорії аудиторського ризику і питання його оцінки знайшли відображення у працях зарубіжних вчених, зокрема: Р. Адамса [2], Дж. Робертсон [3], А. Аренса [4], Ф. Дефліза, Р. Монтгомері [5], С. Бичкової [6], Я. Соколова [7], Т. Сініциної, А. Шапошникова [8]. У своїх дослідженнях вчені також визначили формування моделі аудиторського ризику, як результату взаємодії і взаємовпливу трьох приватних детермінантів — невід'ємного ризику, ризику засобів контролю і ризику не виявлення:

$$AP = NP \cdot PK \cdot PH, \quad (1)$$

де: AP — загальний аудиторський ризик;

NP — невід'ємний ризик;

PK — ризик засобів контролю;

PH — ризик невиявлення.

Питання оцінювання аудиторського ризику й ризиків аудиторської діяльності досліджували і українські вчені, серед яких: О. Редько [9], Н. Проскуріна [10], Н. Дорош [11], Д. Сушко [12], О. Шерстюк [13] та інші.

Незважаючи на наявність великої кількості наукових досліджень в даній сфері, подальшого дослідження потребують методи зменшення ризиків при формуванні професійного суження аудитора.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою статті є формування методичних підходів оцінки та реагування аудитора на наслідки дії ризику невиявлення у процесі формування професійного судження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аудиторський ризик складається з трьох компонентів: внутрішньо господарський ризик (невід'ємний ризик); ризик засобів контролю; ризик не виявлення. Аудитор зобов'язаний визначити та вивчити ці ризики у процесі аудиту, провести їх оцінку і вжити необхідних заходів для того, щоб утримувати аудиторський ризик на гранично допустимому рівні.

З моменту зародження розділу теорії аудиту, присвяченого ризику, і до теперішнього часу, вчені виходять з аксіоматичного твердження про неможливість впливу аудитора на величину невід'ємного і контрольного ризиків, які об'єднані під загальним поняттям «ризик суттєвого викривлення». Єдиним детермінантом в класичній теорії аудиту визнається ризик невиявлення, впливаючи на наслідки дії якого, аудитор може впливати на величину загального аудиторського ризику. Багато в чому, внаслідок домінування подібної точки зору в науці про аудит, постановка задачі управління аудиторським ризиком в явному вигляді не здійснювалася, і, відповідно, не було спроб системної розробки методології, організаційних і методичних підходів до управління даним ризиком.

З урахуванням реформування стандартів аудиту, модель загального аудиторського ризику набула наступного вигляду:

$$AP = PCB \cdot PH, \quad (2)$$

де: PCB — ризик суттєвого викривлення (НР·РК).

Саме завдяки модифікації рівня ризику невиявлення аудитор може впливати на наслідки дії даного ризику. Для цього модель аудиторського ризику перетворюється в наступний вигляд:

$$PH = \frac{AP}{PCB}. \quad (3)$$

Механізм впливу аудитора на наслідки дії ризику невиявлення полягає у визначенні та вивченні ризикових об'єктів аудиту для доведення до мінімуму ймовірності пропуску аудитором суттєвих помилок у фінансовій звітності суб'єкта господарювання.

Оцінка ризику невиявлення є відповідальним та складним процесом, який включає в себе декілька етапів (табл. 1).

Одним із перших завдань аудитора, у процесі виконання завдання з аудиту, є оцінка аудиторського ризику для цілей планування виконання завдання. Під час ознайомлення з діяльністю суб'єкта господарювання, аудитор, керуючись своїм професійним

судженням, встановлює гранично допустиме значення загального аудиторського ризику (за практикою, яка на сьогодні склалася, не більше 5%), оцінює плановані значення невід'ємного ризику і ризику засобів контролю та, з використанням моделі аудиторського ризику (3), проводить оцінку гранично допустимої величини ризику невиявлення.

Характерною особливістю ризику невиявлення є ризик того, що, виконуючи заплановані аудиторські процедури, аудитор не виявить викривлень в твердженнях управлінського персоналу, які можуть бути суттєвими, або, як окремо взяті, або в сукупності з іншими викривленнями. Н. М. Проскуріна зазначає, що лише після визначення величини ризику невиявлення, аудитор має можливість перейти до планування аудиторських процедур, як інструменту досягнення загальної цілі аудиту [10, с. 324]. Отже, узагальнюючи викладене, можливий висновок про те, що оцінка ризику невиявлення на основі якісного аналізу факторів, обумовлює вибір аудиторських процедур для нейтралізації впливу кожного, встановленого аудитором, фактору та доведення оціночного значення рівня ризику невиявлення до мінімально допустимого рівня, що сприяє якісному виконанню завдання, а отже, і обґрунтованості аудиторської думки щодо фінансової звітності, яка була предметом завдання з аудиту.

Обставини, які мають бути ідентифіковані аудитором для оцінювання аудиторського ризику, визначаються, насамперед, запитам користувачів, організаційними і методичними підходами до формування та обробки інформації, наявністю відповідних технічних засобів та кваліфікацією персоналу, оскільки, вони прямо чи опосередковано здатні вплинути на зміст і характер інформації, за результатами перевірки якої, аудитор ризикує висловити неадекватну думку.

Інформацією, яка використовується в якості найбільш важливих доказів при формуванні професійного судження аудитора, є результати аналізу повноти та відповідності облікової політики застосовній концептуальній основі фінансового звітування суб'єкта господарювання. Дана процедура має багатоцільову спрямованість і дозволяє забезпечити:

- формування професійного судження аудитора про зони найбільш високого ризику суттєвого викривлення і визначення основних орієнтирів розподілу трудомісткості між об'єктами аудиторської перевірки в програмі аудиту;
- зниження ризику суттєвого викривлення до початку планування аудиту за допомогою внесення доповнень і допустимих змін до облікової політики суб'єкта господарювання;

Таблиця 1

Процес оцінки ризику невиявлення

Етапи	Процедури оцінки ризику	Прийоми та послідовність реалізації процедур оцінки
1	2	3
1	Попередня оцінка рівня ризику невиявлення.	<i>Оцінка ризику невиявлення у процесі прийняття завдання.</i> На даному етапі ризик невиявлення оцінюється на рівні припущення. Тому, є логічним вважати, що рівень ризику буде дещо завищений, це підтверджується і низьким рівнем аудиторської впевненості. Тобто, аудитор на даному етапі ще не готовий до усіх виникаючих ризикових подій.
2	Аналіз факторів, що впливають на ризик невиявлення.	Аудитор повинен виявити весь спектр можливих факторів, які збільшують або зменшують ризик невиявлення. Кожний конкретний фактор аналізується з точки зору якісної оцінки. Набір таких факторів, як правило, залежить від сфери діяльності суб'єкта господарювання. Важливим на даному етапі є визначити генеральний комплекс факторів, а потім доповнювати його для кожного конкретного предмета перевірки.
3	Ранжування факторів ризику за ступенем значимості	Шляхом експертної оцінки фактори ранжуються в порядку значимості (у напрямку зниження їх впливу). Аудитор розглядає набір визначених факторів, які, за його судженням, здійснюють вплив на ризик невиявлення. При цьому важливо враховувати «цінність» фактору. Ця категорія найбільш важлива в разі, якщо за результатами якісного аналізу факторів аудитор отримує рівну кількість свідчень на користь декількох аудиторських процедур. У цьому випадку необхідно вибирати найбільш доречні аудиторські процедури, що дозволяють знизити ризик.
4	Визначення оціночного рівня ризику невиявлення.	Аудитор повинен провести обстеження суб'єкта господарювання і оцінити значення кожного з факторів, які впливають на рівень ризику. На основі отриманих даних аудитор зможе встановити оціночне значення рівня ризику невиявлення, стверджуючи, що фінансова звітність після закінчення аудиту може містити істотні помилки. Як правило, цей ризик нижче попередньо оціненого ризику. При цьому важливо правильно співставити отримані якісні оцінки факторів з якісною оцінкою ризику, що аналізується. Кожен проаналізований фактор може мати один з трьох рівнів відповідних градацій ризику (низький, середній, високий). Порівняння ризику невиявлення на рівні допустимого і на рівні оціненого значення дозволяє спланувати подальші дії аудитора. При цьому слід розглянути дві можливі ситуації. Перша — ризик невиявлення на рівні допустимого і на рівні фактичної оцінки збігаються, що свідчить про відсутність яскраво виражених ризикових об'єктів. Наявність розбіжностей між рівнем допустимого ризику невиявлення з його фактичною оцінкою, є індикатором підвищеної уваги аудитора на протязі всього виконання завдання.
5	Визначення меж ризику невиявлення	Аудитор не повинен допускати ситуації, при якій ймовірність не виявлення суттєвих викривлень висока. У свою чергу, нижня границя ризику невиявлення визначається характером і термінами аудиту. На даному етапі визначається граничне значення ризику невиявлення. Даний показник повинен враховувати термін виконання завдання і обумовлювати вибір аудиторських процедур по доведенню оціненого значення рівня ризику невиявлення до мінімально допустимого.
6	Вибір аудиторських процедур, що дозволяють знизити вплив факторів і забезпечити допустиме значення ризику невиявлення.	На даному етапі для нейтралізації впливу кожного фактору, аудитор повинен розробити систему заходів, спрямованих на доведення ризику невиявлення до гранично допустимого.

Джерело: власна розробка автора

- виключення (у разі неможливості внесення доповнень і змін) з числа об'єктів перевірки завідомо повністю перекручених ділянок обліку та звітності, в рамках яких відзначені факти, що свідчать про неповноту, невідповідність облікової політики вимогам нормативно-правових актів, або про фактичне недотримання прийнятої в суб'єкта господарювання повної і адекватної облікової політики;
- формування негативної думки про достовірність фінансової звітності суб'єкта господарювання фактично до початку реалізації програми аудиту, на підставі висновків про суттєвості виявлених відхилень облікової політики від вимог повноти

та адекватності і неможливості внесення в неї необхідних доповнень і змін, або ж відмова від прийняття завдання.

Досліджуючи методи зменшення детермінантів аудиторського ризику (невід'ємний, контрольний ризику і ризик невиявлення), доцільно вдаватися до ідентифікації тимчасового відрізка, використовуваної в теорії мікроекономіки (тривалий, короткостроковий і моментний (граничний) зрізи. Прикладом цього можуть слугувати постійні аудити. У разі, коли аудиторська фірма є аудитором суб'єкта господарювання більш ніж один рік, ймовірність зниження невід'ємного і контрольного ризику при повторному аудиті постійно зростає. Запорукою такої закономірності є те, що, при відповідальному ставленні до результатів аудиту з боку суб'єкта господарювання, управлінський персонал, бухгалтерська служба та органи внутрішнього контролю візьмуть до уваги і реалізують, сформульовані в письмовій формі, рекомендації аудитора, щодо усунення системних і методологічних помилок, а також рекомендацій щодо вдосконалення контрольних процедур. У такому контексті стає абсолютно очевидним, що «традиційно» визнані неконтрольованими невід'ємний і контрольний ризику, є, як мінімум, схильними до впливу на наслідки їх дії з боку аудиторів.

Д. Сушко вважає, що для зниження аудиторського ризику, аудитор повинен планувати і проводити перевірку, виходячи із рівня суттєвості статей балансу, а також частоти появи помилок і порушень в обліку діяльності підприємства [12]. Доцільно погодитися з думкою автора, оскільки, розрахований рівень суттєвості є основою для:

- визначення необхідного часу, характеру й обсягу процедур оцінки ризику;
- ідентифікації та оцінки ризиків суттєвого викривлення;
- визначення часу, характеру й обсягу подальших аудиторських процедур.

Встановлений аудитором рівень суттєвості також може містити загрози висловлення аудитором неадекватної думки стосовно достовірності фінансової звітності, оскільки, при зменшенні вартісного значення даного показника, будь-яке викривлення, не виявлене аудитором під час перевірки, отримає більшу ймовірність перевищити це значення. Тобто, існує ризик того, що аудитор може висловити неадекватну думку відносно інформації, яка перевіряється, адже, користувачам не буде відомо про існування суттєвого викривлення та результат такого впливу на фінансову звітність. І навпаки, збільшення вартісної величини межі суттєвості призводить до того, що зменшується ймовірність впливу невиявлених аудитором викрив-

лень на якість перевіреної ним інформації. Внаслідок чого, якщо відхилення навіть і не будуть виявлені, вони не спричиняють зростання ризику висловлення аудитором неадекватної думки. Доцільно зазначити, що суттєвість, яка визначена на етапі планування аудиту, не обов'язково встановлює величину, нижче якої невиявлені викривлення, окремо або в сукупності, будуть завжди вважатися не суттєвими. Існують обставини, які за судженням аудитора, можуть змусити його визнати такі викривлення суттєвими. Тобто, аудитор розглядає не лише розмір, але й характер викривлень, та здійснює оцінку їх впливу на фінансову звітність. У разі, якщо аудитор доходить висновку про суттєвість виявлених викривлень, він приймає рішення про необхідність зниження ризику невиявлення за допомогою виконання додаткових аудиторських процедур або ж вимагати від управлінського персоналу внесення виправлень у фінансову звітність.

Також, підставою для перегляду оцінки детермінантів аудиторського ризику, є отримання інформації, яка значно відрізняється від тієї, на основі якої аудитор зробив первинну оцінку невід'ємного ризику і ризику засобів контролю. В такому випадку необхідно внести зміни в заплановані процедури, ґрунтуючись на переглянутих оцінках невід'ємного і контрольного ризиків.

Ризик невиявлення є характерною ознакою рівня аудиторської впевненості, який можливо визначити за наступною формулою:

$$PAB = (1 - PH) \cdot 100 \% . \quad (4)$$

Від рівня аудиторської впевненості, насамперед, залежить інтервал аудиторської вибірки. Тому, в ході виконання завдання з аудиту, обсяг протестованої сукупності інформації суб'єкта господарювання, яка міститься у фінансовій звітності, не повинен бути меншим рівня аудиторської впевненості. У разі, якщо аудиторський ризик перевищує допустимий рівень, аудитору доведеться проводити більш ретельну і тривалу перевірку, знижуючи підвладний йому компонент — ризик невиявлення. Отже, чим більший обсяг інформації буде перевірено, тим нижчим буде ризик невиявлення, а звідси і рівень аудиторського ризику буде утримуватися на допустимо граничному рівні.

Доцільно зазначити, що навіть тоді, коли аудитор здійснює перевірку суцільним методом, певний ризик невиявлення все одно буде присутнім. Причина полягає в тому, що переважна частина аудиторських доказів надає лише свідчення на підтримку окремого висновку, а не носить вичерпного характеру. Іншими словами, скільки б доказів на підтвердження достовірності фінансової звітності аудитор не отримав, вони слугують для обґрунтування розумної, а не абсолютної впевненості.

У процесі планування виконання завдання з аудиту, аудитор повинен також враховувати потенційні області можливого здійснення шахрайства. Важливу роль, при цьому, відіграє розуміння факторів ризику та ознак, які асоціюються з шахрайством. Такі ознаки за своєю суттю є суб'єктивними, а отже, існує вірогідність того, що якась із ознак може не потрапити у поле зору аудитора. Знання аудитором слабких місць бізнесу, створює умови для виявлення та запобігання шахрайства.

Зважаючи на складну економічну ситуацію в Україні та враховуючи стан тіньового сектору економіки, ризики викривлення фінансової звітності вітчизняних суб'єктів господарювання є досить високими. Тому аудитору, під час оцінки ризиків, доцільно зосередити увагу на способах викривлення, які зустрічаються найчастіше, серед яких:

- викривлення інформації про розмір виручки та прибутку: операції з підставними компаніями, дострокове визнання виручки, операції зі зв'язаними сторонами;
- заниження витрат у бухгалтерському обліку через: капіталізацію витрат, продаж товарів через комісіонерів, продажі з правом зворотного викупу, заниження відсотка виконаних робіт;
- викривлення інформації про активи та зобов'язання: маніпулювання обліковими оцінками, правилами консолідації звітності, визнання в обліку фіктивних активів;
- не розкриття інформації в примітках до фінансової звітності, зокрема про: надані гарантії, витрати по екологічній діяльності або їх відсутність, наявність гарантій та поруки, тощо.

Процедури аудиту, з виявлення ризиків шахрайства полягають у направленні запитів управлінському персоналу та іншим особам у межах суб'єкта господарювання, аналізі відповідей на запити, розрахунках та аналізі нормативних відхилень фінансових індикаторів. Аудитор повинен проаналізувати отриману інформацію та задокументувати у робочих документах щодо виявлених фактів можливого шахрайства:

- з боку найманих працівників;
- за участю управлінського персоналу, пов'язані з викривленнями в результаті несумлінного складання фінансової звітності;
- за участю управлінського персоналу, пов'язані з викривленнями у результаті незаконного приховування активів;
- нормативного відхилення фінансових індикаторів.

У разі виявлення фактів шахрайства, або визначення ризику шахрайства як високого так і середнього, партнер із завдання повинен запланувати і виконати додаткові аудиторські процедури, на-

правлені на нейтралізацію впливу таких факторів на ризик невиявлення.

Таким чином, протягом усього періоду виконання завдання можуть виникати прецеденти перегляду попередньої оцінки детермінантів ризику, що створюють передумови для коригування як загального плану, так і програми аудиту.

Алгоритм впливу аудитора на наслідки дії ризику невиявлення представлено на рис. 1.

О. Шерстюк, досліджуючи аудиторський ризик, зазначає, що оцінка аудиторського ризику має враховувати не тільки обставини, що впливають на думку аудитора, а й власний вплив аудитора на них. Тому, оскільки оцінка аудиторського ризику не є самостійним параметром, що використовується в аудиті, відповідний параметр має бути врахований на кожному етапі виконання завдання з аудиту [13].

Судження аудитора є одним із факторів, які впливають на ризик невиявлення, зокрема щодо:

- визначення межі суттєвості;
- визначення характеру та обсягу процедур, необхідних для виконання завдання;
- визначення послідовності виконання процедур;
- вибір ефективних методів отримання доказів;
- оцінка достатності та доречності отриманих аудиторських доказів;
- оцінка необхідності застосування альтернативних процедур;
- обґрунтування необхідності внесення змін до плану та програм аудиту;
- оцінка суттєвості виявлених викривлень;
- ідентифікація фактів, які можуть вплинути на рішення користувачів фінансової звітності;
- обрання форми аудиторської думки, тощо.

Окрім, вищенаведеного, відмічається можливість впливу інших факторів на ризик невиявлення, у зв'язку з тим, що інформація про діяльність суб'єкта господарювання має певний рівень невизначеності, а відповідно потенційним джерелом ризику. Саме тому, перелік факторів, які мають вплив на ризик невиявлення не є вичерпним і залежить від аудиторської оцінки впливу кожного фактора на даний детермінант ризику. У зв'язку з вищенаведеним, побудова єдиної універсальної класифікації факторів, які мають вплив на ризик невиявлення, не видається за можливе.

Розгляд традиційних процедур зменшення впливу факторів на ризик невиявлення, як можливого напрямку регулювання аудиторського ризику, накладає суттєві обмеження на використання потенціалу управління аудиторським ризиком у зв'язку з тим, що заходи такого впливу пов'язані, як правило, зі збільшенням обсягу і ускладненням характеру,

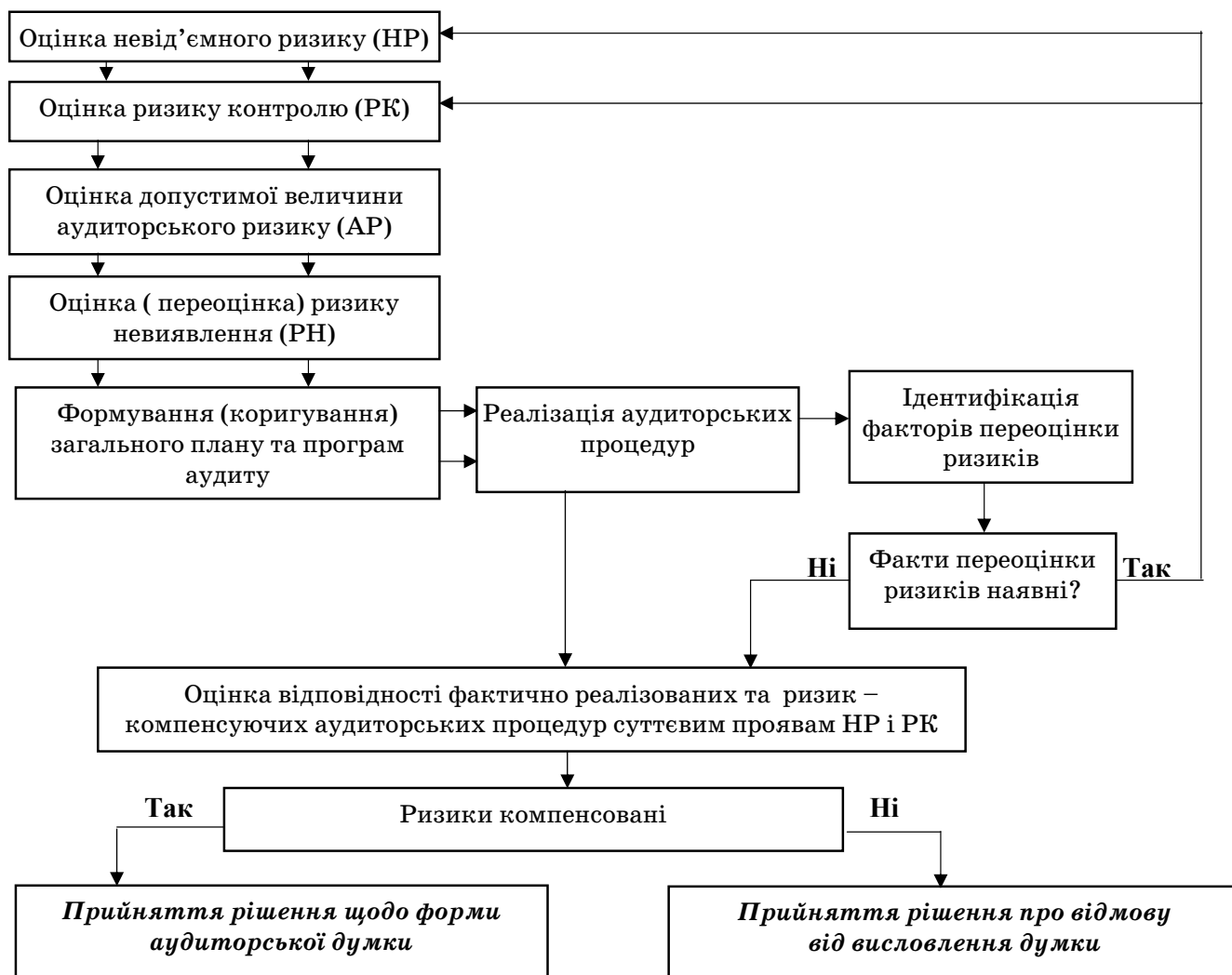

Рис. 1. Алгоритм впливу аудитора на наслідки дії ризику невиявлення
Джерело: розроблено автором

здійснюваних у процесі аудиту, процедур перевірки по суті, істотно підвищують витратну і часову складові виконання завдання.

Перегляд та коригування детермінантів аудиторського ризику зумовлює потребу високої кваліфікації аудитора та ефективності системи внутрішнього контролю аудиторської фірми. Постають два завдання для вирішення у процесі внутрішнього контролю аудиторської фірми: по-перше, завдання оцінки повноти і якості фактичної реалізації коригувальних заходів, і, по-друге, завдання перевірки фактів внесення коригувань в загальний план і відповідні розділи програми перевірки. Ці завдання доповнюються вирішенням проблеми оцінки вжитих аудитором заходів та їх впливу на наслідки дії ризику невиявлення з метою компенсації зростання невід'ємного і контрольного ризиків (в порівнянні з попередніми оцінками останніх).

Висновки і перспективи подальших досліджень.

На підставі проведеного дослідження наявна можливість сформулювати наступні висновки:

- оцінка ризику невиявлення є одним з найважливіших елементів процесу виконання завдання з аудиту, оскільки від належної його оцінки залежить якість виконання завдання з аудиту;
- вплив аудитора на наслідки дії ризику невиявлення можливий лише за умови встановлення переліку факторів, які впливають на даний ризик, а також високого професіоналізму членів групи із завдання, що, в свою чергу, дозволить зменшити їх вплив та провести аудиторську перевірку на належному рівні, оминаючи ризикові ситуації, зменшуючи при цьому ризики формування необґрунтованого судження аудитора щодо фінансової звітності, яка була предметом аудиту, та підвищення рівня довіри користувачів до такої звітності.

Література

1. Козлов В. П. Формирование комплексного подхода к управлению аудиторским риском: дис. на соиск. учен. степ. канд. экон. наук: 08.00.12. Новосибирск, 2012. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21596764>
2. Адамс Р. Основы аудита / под ред. Я. В. Соколова. Москва: ЮНИТИ, 1995. 398 с.
3. Робертсон Дж. Аудит. Москва: КPMG, Аудиторская фирма «Контакт», 1993. 496 с.
4. Аренс А. Аудит / под ред. Я. В. Соколова. — Москва: Финансы и статистика, 1995. 560 с.
5. Дефлиз Ф. Аудит Монтгомери / под ред. Я. В. Соколова. Москва: Аудит, ЮНИТИ, 1997. 542 с.
6. Бычкова С. М. Доказательства в аудите. Москва: Финансы и статистика, 1998. 315 с.
7. Соколов Я. В., Терентьева Т. О. Бухгалтерский учет и аудит: современная теория и практика: учебник / под ред. Я. В. Соколова, Т. О. Терентьевой. Москва: Экономика, 2010. 438 с.
8. Синицына Т. В., Шапошников А. А. Профессиональное суждение и его роль в аудите. Аудиторские ведомости. 2006. № 4. С. 3–9.
9. Редько О. Ю. Аудит в Україні. Морфологія: монографія. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2008. 493 с.
10. Проскуріна Н. М. Процедурне забезпечення аудиту. Теорія та практика: монографія. Київ: Інформ. — аналіт. агентство, 2011. 739 с.
11. Дорош Н. І. Аудит: методологія і організація. Київ: Т-во «Знання», 2001. 402 с.
12. Сушко Д. С. Аудит бухгалтерського балансу: теорія і методика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. экон. наук: 08.00.09 / Державна академія статистики, обліку та аудиту Держкомстату України. Київ, 2008. 24 с.
13. Шерстюк О. Діагностика аудиторського ризику. Вісник КНТЕУ. 2003. № 1. С. 117–127.

References

1. Kozlov V. P. Formirovanie kompleksnogo podhoda k upravleniyu auditorskim riskom: dis. na soisk. uchen. step. kand. ekon. nauk: 08.00.12. Novosibirsk, 2012. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=21596764>
2. Adams R. Osnovyi audita / pod red. Ya. V. Sokolova. Moskva: YuNITI, 1995. 398 s.
3. Robertson Dzh. Audit. Moskva: KPMG, Auditorskaya firma «Kontakt», 1993. 496 s.
4. Arens A. Audit / pod red. Ya. V. Sokolova. — Moskva: Finansyi i statistika, 1995. 560 s.
5. Defliz F. Audit Montgomeri / pod red. Ya. V. Sokolova. Moskva: Audit, YuNITI, 1997. 542 s.
6. Bychkova S. M. Dokazatelstva v audite. Moskva: Finansyi i statistika, 1998. 315 s.
7. Sokolov Ya. V., Terenteva T. O. Buhgalterskiy uchet i audit: sovremennaya teoriya i praktika: uchebnik / pod red. Ya. V. Sokolova, T. O. Terentevoy. Moskva: Ekonomika, 2010. 438 s.
8. Sinitsyina T. V., Shaposhnikov A. A. Professionalnoe suzhdenie i ego rol v audite. Auditorskie vedomosti. 2006. # 4. S. 3–9.
9. Redko O. Yu. Audit v UkraYinI. MorfologIya: monografIya. KiYiv: DP «Inform.-analIt. Agentstvo», 2008. 493 s.
10. ProskurIna N. M. Protsedurne zabezpechennya auditu. TeorIya ta praktika: monografIya. KiYiv: Inform. — analIt. agentstvo, 2011. 739 s.
11. Dorosh N. I. Audit: metodologIya I organIzatsIya. KiYiv: T-vo «Znannya», 2001. 402 s.
12. Sushko D. S. Audit buhgalterskogo balansu: teorIya I metodika: avtoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ekon. nauk: 08.00.09 / Derzhavna akademIya statistiki, oblIku ta auditu Derzhkomstatu UkraYini. KiYiv, 2008. 24 s.
13. Sherstyuk O. DIagnostika auditorskogo riziku. VIsnik KNTEU. 2003. # 1. S.117–127.

Матюх Сергій Анатолійович
кандидат економічних наук,
доцент кафедри міжнародних економічних відносин
Хмельницький національний університет

Матюх Сергей Анатольевич
кандидат экономических наук,
доцент кафедры международных экономических отношений
Хмельницкий национальный университет

Matyukh Serhiy
PhD in Economical Sciences, Associate Professor
Khmelnytskyi National University

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-6000

ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ЕФЕКТИВНІСТЬ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗВО

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВУЗА

FACTORS AFFECTING THE EFFICIENCY OF EDUCATIONAL ACTIVITIES

Анотація. В статті розглянуті основні фактори що впливають на формування рівня ефективності діяльності закладів вищої освіти. За своєю природою всі фактори, незалежно від об'єкта вивчення, спочатку поділяються на фактори внутрішнього і зовнішнього середовища. Досліджено фактори внутрішнього середовища, які являють собою сукупність змінних в межах функціонування ЗВО і є сферою безпосереднього впливу з боку його менеджменту. Доведено, що фактори внутрішнього середовища можна розділити на економічні та соціальні. В межах дослідження встановлено, що фактори зовнішнього середовища, знаходяться поза контролем ЗВО, тобто це вся сукупність факторів, які впливають або можуть впливати певним чином на ЗВО і його цілі.

На основі аналізу статистичних даних установлено, що сформоване зовнішнє середовище не сприяє повноцінному розвитку ЗВО. Виділено політичні, соціально-культурні та економічні фактори впливу зовнішнього середовища на діяльність закладів вищої освіти. Встановлено, що основними сучасними особливостями розвитку вітчизняної вищої освіти є: зменшення кількості навчальних закладів; зміни якісного складу науково-педагогічних працівників; демографічні процеси скорочення кількості населення та осіб студентського віку; зростання чисельності безробітних з вищою освітою; низький рівень фінансування галузі як за рахунок бюджетних коштів, так і за рахунок населення.

Доведено що фактори зовнішнього та внутрішнього середовища враховуються при оцінюванні оцінці ефективності діяльності закладу вищої освіти. Окреслено методичні підходи щодо визначення якості та ефективності діяльності ЗВО. Запропоновано моделі управління якістю освітньої послуги для підвищення ефективності навчального процесу.

Ключові слова: управління ефективністю, освітня діяльність, заклади вищої освіти, якість освіти, фактори ефективності.

Аннотация. В статье рассмотрены основные факторы влияющие на формирование уровня эффективности деятельности высших учебных заведений. По своей природе все факторы, независимо от объекта, сначала делятся на факторы внутренней и внешней среды. Исследованы факторы внутренней среды, которые представляют собой совокупность переменных в пределах функционирования вуза и являются сферой непосредственного воздействия со стороны его менеджмента. Доказано, что факторы внутренней среды можно разделить на экономические и социальные. В рамках

исследования установлено, что факторы внешней среды, находятся вне контроля вуза, то есть это вся совокупность факторов, которые влияют или могут влиять определенным образом на вуз и его цели.

На основе анализа статистических данных установлено, что сформированная внешняя среда не способствует полноценному развитию вузов. Выделено политические, социально-культурные и экономические факторы влияния внешней среды на деятельность высших учебных заведений. Установлено, что основными современными особенностями развития отечественного образования являются: уменьшение количества учебных заведений; изменения качественного состава научно-педагогических работников; демографические процессы сокращения численности населения и лиц студенческого возраста; рост численности безработных с высшим образованием; низкий уровень финансирования отрасли как за счет бюджетных средств, так и за счет населения.

Доказано, что факторы внешней и внутренней среды учитываются при оценке эффективности деятельности учреждения высшего образования. Определены методические подходы к определению качества и эффективности деятельности вуза. Предложены модели управления качеством образовательной услуги для повышения эффективности учебного процесса.

Ключевые слова: управление эффективностью, образовательная деятельность, учреждения высшего образования, качество образования, факторы эффективности.

Summary. The article considers the main factors influencing the formation of the level of efficiency of higher education institutions. By their nature, all factors, regardless of the object of study, are first divided into factors of internal and external environment. The factors of the internal environment, which are a set of variables within the functioning of the free economic zone and are a sphere of direct influence on the part of its management, are studied. It is proved that the factors of the internal environment can be divided into economic and social. The study found that environmental factors are beyond the control of the free economic zone, ie it is the whole set of factors that affect or may affect in some way on the free economic zone and its goals.

Based on the analysis of statistical data, it is established that the current external environment does not contribute to their full development. The political, socio-cultural and economic factors of the external environment's influence on the activity of higher education institutions are highlighted. It is established that the main modern features of the development of domestic higher education are: reducing the number of educational institutions; changes in the quality of research and teaching staff; demographic processes of population reduction and students; growth in the number of unemployed with higher education; low level of financing of the industry both at the expense of budgetary funds, and at the expense of the population.

It is proved that the factors of external and internal environment are taken into account when evaluating the evaluation of the effectiveness of higher education institutions. Methodical approaches to determining the quality and efficiency of free economic activity are outlined. Quality management models are proposed to increase the efficiency of the educational process.

Key words: efficiency management, educational activities, higher education institutions, quality of education, efficiency factors.

Постановка проблеми. Ефективність освітньої діяльності ЗВО у всіх своїх вимірах і аспектах (економічна, педагогічна, організаційно-управлінська, соціальна ефективність) визначається безліччю факторів і умов, що діють безпосередньо і опосередковано, піддаються регулюванню або не піддаються регулюванню. Складне поєднання цих факторів і умов задає певні межі поточного функціонування і розвитку освітньої системи, її окремих складових.

Для успішного управління закладом вищої освіти, більш повного використання його потенціалу, надання йому певного вектора розвитку і якісного оновлення необхідно встановлення комплексу факторів, що визначають ефективність освітньої діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика розбудови системи вищої освіти, надання освітніх послуг, питання діяльності закладів

вищої освіти та ефективності їх функціонування розглядалась в працях багатьох науковців, зокрема значну увагу їх вивченню приділяють такі відомі вітчизняні учені, як І. С. Каленюк [5], Л. І. Яременко [5], І. М. Грищенко [2], Т. Є. Оболенська [10], Т. В. Терентьева [8], В. І. Луговий [9], А. М. Колот [11], М. М. Кулакова [8].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою даного дослідження є виявлення і аналіз ключових факторів, що впливають на ефективність діяльності сучасного закладу вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Забезпечення якості та ефективності діяльності закладів вищої освіти — актуальна проблема, вирішення якої залежить від багатьох, в тому числі на перший погляд суперечливих, факторів [1].

Слід зазначити, що наявні підходи до створення систем управління менеджменту якості в ЗВО, як

правило, спрямовані на підвищення ступеня стандартизації процесів і недостатньо орієнтовані на розвиток креативності та різноманітності при їх практичному застосуванні. Саме це, на нашу думку, і обмежує використання тих чи інших систем менеджменту якості в сучасних ЗВО.

Управління ЗВО в сьогодні зумовлює необхідність залучення до розв'язання проблем освіти різноманітних інститутів, а також перегляду ролі студентів в організації й підтримці процесу навчання.

Вважається, що управління ЗВО в сучасних умовах повинно розв'язувати наступні завдання:

- підвищення якості освіти й встановлення відповідності згідно вимог суспільства;
- підвищення ефективності освітньої системи;
- забезпечення безперервності освіти;
- забезпечення інтеграції закладів освіти різноманітних типів в єдині комплекси;
- розвиток конкурентного освітнього середовища.

Прагнення підвищити економічну ефективність спонукає до більшої диференціації оплати праці з прив'язкою до кінцевих результатів роботи діяльності організації, підвищення кваліфікації, освітнього рівня працівника та його кар'єрного зростання. Тому проблема реалізації мотиваційного потенціалу оплати праці в ринковій економіці полягає в максимальному застосуванні саме стимулюючої функції оплати праці [2, с. 59].

Одним з найважливіших факторів впливу мінливого зовнішнього середовища є скорочення майже за всіма видами ресурсів: зниження кількості абітурієнтів; скорочення та старіння НПП; скорочення обсягів фінансування.

Все це призводить до загострення конкуренції на ринку освітніх послуг за обмежені ресурси та необхідності розробки більш ефективних методів управління закладом вищої освіти. В основу стійких конкурентних переваг сучасного ЗВО покладено взаємовідносини з зацікавленими сторонами (споживачами освітніх послуг та інших продуктів що надає ЗВО, ринок праці, постачальники інших ресурсів, що забезпечують доступ до найкращих ресурсів).

Що стосується факторів зовнішнього середовища, то до них належить вся сукупність факторів, що знаходяться за межами контролю ЗВО і які повинні бути враховані при оцінці рівня економічної ефективності його освітньої діяльності.

Дуже часто зустрічається ситуація, коли установи з високим рівнем ринкової ефективності працюють на межі фінансового ризику з низьким рівнем фінансово-економічної безпеки; і навпаки, компанії зі стабільними показниками фінансово-економічної безпеки мають порівняно низьку конкурентоздатність [3].

Для діяльності ЗВО потрібні відповідні кошти, так само вони потрібні для запобігання, послаблення або захисту від загроз. Отже, для дотримання належного рівня фінансово-економічної безпеки бюджет ЗВО має, як мінімум, дорівнювати сумі коштів на ведення основної діяльності і на захист від загроз цій діяльності. Якщо бюджет менший, то є підстави говорити про послаблення рівня фінансово-економічної безпеки ЗВО.

Уряди європейських країн розуміють необхідність освіченості та розвитку людського капіталу, а тому витрачають значні суми державних коштів на підтримку національних освітніх програм, надають пільги з оподаткування тим, хто займається процесом організації освітньої діяльності та наукових досліджень. Дуже часто за кордоном фінансування вищої освіти здійснюється через підтримку студентів (індивідуальні гранти, іменні стипендії, пільгові кредити тощо), тобто за непрямим методом [4, с. 142].

У розвинутих країнах частка державного фінансування вищої освіти є різною. Так, у Канаді вона становить 70–85%, Голландії — 90%, Німеччині — 95%, у Великій Британії — 62%. При цьому частка плати за навчання в структурі бюджету закладів вищої освіти у всіх цих країнах значно нижча ніж у нас. Так, наприклад, в Англії плата за навчання становить 12%, у Канаді — 11%, а студенти Голландії, Німеччини, Фінляндії, Швеції взагалі не сплачують за навчання. У Новій Зеландії університети фінансуються на 96% урядом, а 4% становлять доходи від плати за навчання [5, с. 59].

Як свідчить світовий досвід присутність держави, як опосередкованого виробника освітніх послуг є різною в різних країнах. Зокрема в США частка приватних закладів вищої освіти становить 55%, у Японії аналогічний показник становить 76%, тобто переважає приватний тип вищої школи. Чехія, Угорщина, Казахстан та деякі інші країни також заохочують створення приватних закладів вищої освіти. В Естонії більше половини ЗВО є приватними, в Латвії — більше чверті, в Кореї — 85% студентів навчаються в ЗВО приватної форми власності. Протилежна картина спостерігається в Фінляндії, де 80% ЗВО є державними, та Англії [6, с. 31].

Динаміка обсягів державного фінансування освіти в Україні, в тому числі вищої представлено на рис. 1.

Відповідно до даних рис. 1, динаміка показників видатків на вищу освіту в Україні з 2010 по 2016 рр. свідчить про зростання фінансування з 25 млрд. грн. у 2010 р. до 31 млрд. грн у 2016 р., тобто на 22%. Щоправда у 2014 р. спостерігається скорочення державного фінансування вищої освіти до 28,3 млрд.

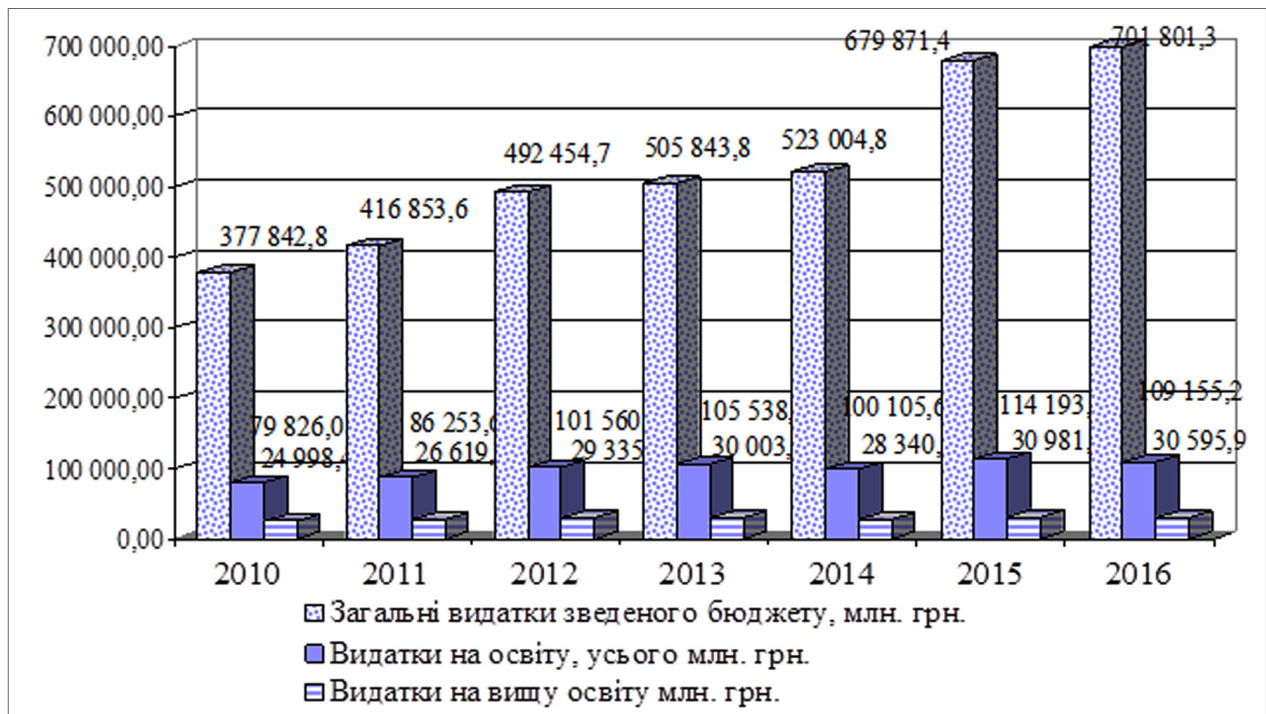

Рис. 1. Динаміка видатків Державного бюджету України на освіту у 2010–2016 рр. [7]

грн, а станом на 01.10.2015 р. витрати сукупного бюджету на вищу освіту складала 21 млрд. грн.

Що стосується соціальних чинників внутрішнього середовища, то базою для їх визначення слугує мікроклімат та рівень соціального забезпечення колективу ЗВО. Тому серед соціальних чинників внутрішнього середовища, варто розглядати такі:

- рівень компетентності керівництва ЗВО, його науково-педагогічних працівників (НПП) та інших категорій персоналу;
- створення системи соціальної підтримки НПП та інших категорій персоналу;
- наявність системи заохочень та роботи з персоналом;
- забезпечення можливості самореалізації НПП;
- нормальний психологічний мікроклімат у трудовому колективі.

Науково-педагогічний персонал ЗВО є ключовим елементом системи вищої освіти, що визначає всі інші його ресурсні складові, перш за все, якість наукових досліджень та ефективність освітньої діяльності. Кадрове забезпечення ЗВО в сучасних умовах виступає чинником підвищення конкурентоспроможності закладу вищої освіти.

На сьогодні формування кадрового потенціалу, що відповідає вимогам інноваційного характеру сучасної економіки, відіграє провідну роль. Проблема полягає не лише в рівні професійної освіти, підготовки кваліфікованих спеціалістів та учених, але й у зміні власного образу цих кадрів, що, перш

за все, мотивовані на інноваційний розвиток, ініціативу, самонавчання [8].

Динаміку чисельність викладачів, що мають науковий ступінь доктора та кандидата наук, а також учене звання доцента чи професора, тобто показники якості науково-педагогічних працівників ЗВО I–IV рівня акредитації по рокам наведено на рис. 2.

За даними, що відображені на рис. 2. простежується хвилеподібні тенденції у динаміці чисельності науково-педагогічних працівників ЗВО I–IV рівнів акредитації що мають науковий ступінь та учене звання. Зниження показників може бути викликане зменшенням кількості навчальних закладів усіх рівнів акредитації у цей період в Україні.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. На основі проведеного дослідження можна зробити такі висновки:

- 1) розширення фінансово-господарської самостійності закладів вищої освіти, зміна в механізмах взаємодії державних органів з підвідомчими установами спрямована на кореляцію обсягів бюджетного фінансування від результатів діяльності ЗВО і, отже, на підвищення ефективності витрачання бюджетних коштів;
- 2) підвищення рівня економічної безпеки закладів сфери вищої освіти безпосередньо пов'язано з формуванням набору ефективних інструментів, що забезпечують його сталий економічний розвиток, як способу реалізації цілей і завдань;

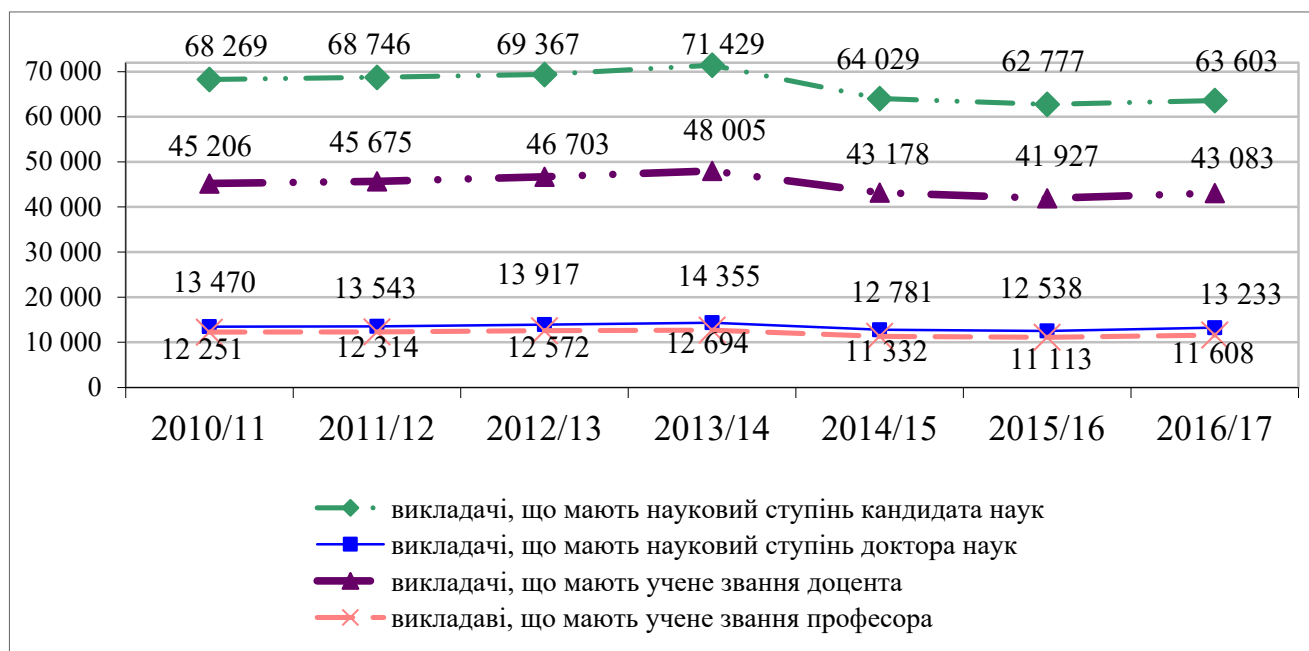

Рис. 2. Динаміка показників якісного складу науково-педагогічних працівників ЗВО I–IV рівня акредитації [9]

значний вплив на вибір засобів, способів і методів підвищення рівня економічної безпеки ЗВО роблять специфічні особливості економіки освіти та виявлені фактори.

Отже, можна зробити висновок про якісну зміну характеру і напрямів необхідної діяльності ЗВО щодо забезпечення економічної безпеки в змінених соціально-економічних та інституційних умовах.

Література

1. Методические рекомендации по внедрению типовой модели системы качества образовательного учреждения. СПб.: Изд-во СПбГЭТУ, 2006.
2. Грищенко І. М. Дослідження практики матеріального забезпечення і підвищення суспільного статусу науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів // Вісник КНУТД. 2015. № 6 (93). С. 53–64.
3. Кузьминов Я. И. Проблемы отечественного образования / Конкурентоспособность и модернизация экономики. Кн. 2. М.: ГУ ВШЭ, 2004. С. 113–115.
4. Черниш О. В. Сучасний стан та проблеми фінансування вищої освіти в Україні // Вісник Хмельницького національного університету. Хмельницький. 2011. № 4. Т. 3 (178). С. 141–144.
5. Каленюк І. С., Яременко Л. І. Механізми фінансово-економічного управління вищою освітою та перспективи їх розвитку./Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України: монографія / за заг. ред. В. І. Лугового. К.: Пед. Преса, 2009. 384 с.
6. Грищенко І. М. Теоретико-методологічні основи інноваційного розвитку освітніх послуг в Україні // Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні: монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАПН України І. М. Грищенка. Хмельницький: ХНУ, 2010. 478 с.
7. Закон України «Про Державний бюджет» на 2010–2016 роки. URL: <http://search.ligazakon.ua>
8. Терентьева Т. В., Кулакова М. Н. Факторы, влияющие на эффективность образовательных услуг вуза в современном обществе // Современные проблемы науки и образования. 2012. № 5. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7123>
9. Луговой В. І. Управління освітою / В. І. Луговой. К.: вид-во УАДУ, 1997. 302 с.
10. Оболенська Т. С. Маркетинг освітніх послуг: вітчизняний і зарубіжний досвід. К.: КНЕУ, 2001. 208 с.
11. Колот А. М. Вища освіта як чинник формування людського капіталу: сучасний стан, тенденції розвитку // Вісник Прикарпатського університету. Економіка. Івано-Франківськ: Плай. 2007. Вип. 4 С. 12–16.

References

1. Metodicheskiye rekomendatsii po vnedreniyu tipovoy modeli sistemy kachestva obrazovatel'nogo uchrezhdeniya. SPb.: Izd-vo SPbGETU, 2006.
2. Hryshchenko I. M. Doslidzhennya praktyky material'noho zabezpechennya y Pidvyshchennya suspil'noho statusu naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv // Visnyk KNUTD. 2015. № 6 (93). S. 53–64.
3. Kuz'minov YA. I. Problemy otechestvennogo obrazovaniya / Konkurentosposobnost' i modernizatsiya ekonomiki. Kn. 2. M.: GU VSHE, 2004. S. 113–115.
4. Chernysh O. V. Suchasnyy stan ta problemy finansuvannya vyshchoyi osvity v Ukrayini // Visnyk Khmel'nyts'koho natsional'noho universytetu. Khmel'nyts'kyy. 2011. № 4. T.3 (178). S. 141–144.
5. Kalenyuk I. S., Yaremenko L. I. Mekhanizmy finansovo-ekonomichnoho upravlinnya vishehoi osvity ta perspektyvy yikh rozvytku / Ekonomichni osnovy innovatsiynoho rozvytku vyshchyykh navchal'nykh zakladiv ukrayiny: monohrafiya / za zah. red. V. I. Luhovoho. K.: Ped. Presa, 2009. 384 s.
6. Hryshchenko I. M. Teoretyko-metodolohichni osnovy innovatsiynoho rozvytku osvitnikh posluh v Ukrayini // Ekonomichni aspekty problem rozvytku vyshchoyi osvity v Ukrayini: monohrafiya / za zah. red. d-ra ekon. nauk, prof., chl.-kor. NAPN Ukrayiny I. M. Hryshchenka. Khmel'nyts'kyy: KHNU, 2010. 478 s.
7. Zakon Ukrayiny «Pro Derzhavnyy byudzheth» na 2010–2016 roky. URL: <http://search.ligazakon.ua>
8. Terent'yeva T. V., Kulakova M. N. Faktory, vliyayushchiye na effektivnost' obrazovatel'nykh uslug vuza v sovremennom obshchestve // Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. 2012. № 5. URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=7123>
9. Luhovyy V. I. Upravlinnya osvity / V. I. Luhovyy. K.: vyd-vo UADU, 1997. 302 s.
10. Obolens'ka T. YE. Marketynh osvitnikh posluh: vitchyznyanyy i zarubizhnyy dosvid. K.: KNEU, 2001. 208 s.
11. Kolot A. M. Vyshcha osvita yak chynnyk formuvannya lyuds'koho kapitalu: suchasnyy stan, tendentsiyi rozvytku // Visnyk Prykarpats'koho universytetu. Ekonomika. Ivano-Frankivs'k: Play. 2007. Vyp. 4. S. 12–16.

Чижишин Оксана Ігорівна

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри фундаментальних та спеціальних дисциплін
Чортківський навчально-науковий інститут підприємництва і бізнесу
Тернопільського національного економічного університету*

Чижишин Оксана Игоревна

*кандидат экономических наук,
доцент кафедры фундаментальных и специальных дисциплин
Чертковский учебно-научный институт предпринимательства и бизнеса
Тернопольского национального экономического университета*

Chyzyshyn Oksana

*Candidate of Economic Sciences,
Assistant Professor of Department of Fundamental and
Special Subjects of Educational and Scientific
Chortkiv Institute of Entrepreneurship and Business of
Ternopil National Economic University
ORCID: 0000-0002-2713-7328*

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-5075

РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВА ЯК НАСЛІДОК ЗБАЛАНСОВАНІСТІ ПОКАЗНИКІВ КОНТРОЛІНГУ

РЕЗУЛЬТАТИВНОСТЬ ПРЕДПРИЯТИЯ КАК СЛЕДСТВИЕ СБАЛАНСИРОВАННОСТИ ПОКАЗАТЕЛЕЙ КОНТРОЛЛИНГА

RESULTS OF THE ENTERPRISE AS CONSEQUENCES OF CONTROLLING INDICATORS BALANCE

Анотація. В сучасний період трансформації умов господарювання відбувається зміна концепції, парадигми управління, що передбачає зміну цілей і завдань підприємства, систем забезпечення прийняття ефективних рішень. Сучасне промислове підприємство є складною динамічною системою, орієнтованою на досягнення конкретних цілей, ступінь досягнення яких, в першу чергу, характеризує ефективність функціонування його системи управління. Новий механізм управління потребує нових підходів, одним з яких є контролінг, який виник на межі поєднання економічного аналізу, планування, управлінського обліку та менеджменту.

Нові інструменти та методи фінансового менеджменту починають ефективно використовуватись на вітчизняних підприємствах, однак, недостатньо розробленими, на нашу думку, є питання оцінки економічної ефективності даних інструментів, дослідження аналітичних аспектів складу, динаміки, структури системи показників контролінгу з метою ефективного управління підприємством, з'ясування їх впливу на організацію виробництва та забезпечення його процесів.

Контролінг пов'язується з пошуком слабких сторін у діяльності підприємства, ліквідацією «вузьких» та «проблемних» ділянок у виробничій та фінансовій сферах, формуванням плану стратегії розвитку.

Якщо традиційні системи контролю діяльності підприємства базуються на відстеженні минулих подій (фінансовий облік) або подій у реальному масштабі часу (управлінський облік), то контролінг орієнтується на майбутні події. Для системи контролінгу найважливіше значення мають відхилення від прогнозованих показників на перспективу з горизонтом планування більше 3-х років, а не від поточних планів, як це прийнято на вітчизняних підприємствах. Пірівнюють майбутні прогнозовані піказники з дісягнутиим фактичним їх значенням.

Необхідно акцентувати увагу на тому, що система прогнозування розвитку підприємства передбачає планування економічних показників, а облік організовує збір та обробку даних в такому розрізі, як це передбачено у системі планування. Дані обліку та планів використовуються для аналізу відхилень. Відділ контролінгу готує інформацію про відхилення фактичних показників від запланованих з розшифровкою факторів, які вплинули на ці відхилення.

Розроблено і запропоновано систему збалансованих показників, яка є планувальною і обліковою, вона є складовою системи управління організації і може бути її основним елементом, вона може підвищувати якість інформації, що надається внутрішнім користувачам.

Ключові слова: показники, система, контролінг, менеджмент, підприємство, формування, ефективність.

Аннотация. В современный период трансформации условий управления происходит изменения концепции, парадигмы управления, что предполагает изменение целей и задач предприятия, систем обеспечения принятия эффективных решений. Современное промышленное предприятие является сложной динамической системой, ориентированной на достижение конкретных целей, степень достижения которых, в первую очередь, характеризует эффективность функционирования его системы управления. Новый механизм управления требует новых подходов, одним из которых является контроллинг, который возник на грани сочетания экономического анализа, планирования, управленческого учета и менеджмента.

Новые инструменты и методы финансового менеджмента начинают эффективно использоваться на отечественных предприятиях, однако, не достаточно разработан, по нашему мнению, вопрос оценки экономической эффективности данных инструментов, исследования аналитических аспектов состава, динамики, структуры системы показателей контроллинга с целью эффективного управления предприятием, с выяснением их влияния на организацию производства и обеспечением их процессов.

Контроллинг связан с поиском слабых сторон в деятельности предприятия, ликвидацией «узких» и «проблемных» участков в производственной и финансовой сферах, формированием плана и стратегии развития.

Если традиционные системы деятельности предприятия базируются на отслеживании прошлых событий (финансовый учет) ибо событий в реальном масштабе деятельности (управленческий учет), то контроллинг ориентируется на будущие события. Для системы контроллинга главное значение имеют отклонение от прогнозируемых показателей на перспективу с горизонтом планирования более 3-х лет, а не от текущих планов, как это принято на отечественных предприятиях. Сравнивают будущие прогнозируемые показатели с достигнутыми фактическими их значениями.

Необходимо акцентировать внимание на том, что система прогнозирования развития предприятия предвещает планирование экономических показателей, а учет организует сбор и обработку данных в таком разрезе, как это предвидено в системах планирования. Данные учета и план используются для анализа отклонений. Отдел контроллинга готовит информацию об отклонениях фактических показателей от запланированных с расшифровкой факторов, которые повлияли на эти отклонения.

Разработана и предложена система сбалансированных показателей, которая является планировочной и учетной, она является составляющей в системах управления организацией и может быть ее основным элементом, она может повышать качество предоставляемой внутренним потребителям информации.

Ключевые слова: показатели, система, контроллинг, менеджмент, предприятие, формирование, эффективность.

Summary. Introduction. In the modern period of the transformation of the conditions of management there is a change, which involves a change in the goals and objectives of the enterprise to ensure the adoption of effective solutions. Modern industrial enterprises are a complex dynamical force oriented to the achievement of specific goals, the degree of achievement of which, first of all, characterizes the efficiency of the functioning of its management system. The new management mechanism requires new approaches, which are controlled, which is a means of connecting economic analysis, planning, management accounting and management.

Purpose. New financial management tools and techniques begin with the fact that domestic enterprises are actually used, however, there are insufficiently developed, in the opinion, whether there are issues relating to effective management, and for their influence on the organization of production and the provision of its processes.

Controlling is carried out with a combination of weak houses in the business enterprise, initiative and higher educational institutions and other solvency entities.

What traditional systems are controlled by the subordination of the subordinate positions (financial register) to the free world (regulatory capital), control over future events. For the purposes of counter-oligating, the most important increase is to exclude from the projected factors for a long-term perspective with a gyosonet that is more than 3 years old, and not from the hourly plans, as is customary in venture enterprises. Compare future predictive arguments with a discrete, their actual significance.

Results. The underlying emphasis is on the fact that a strong priority is the development of business entities planning exotics costs, and cut off the collection and processing of data in such a way as it was done. These data and reports are used for analysis of offsets. Implementation of control over obtaining information on the deviation of the actual surnames from the payment of taxes that affect these deviations.

Conclusions. A system of information indicators is developed and proposed, which is resource and regulatory, which provides it with the necessary assistance.

Key words: indicators, system, controlling, management, enterprise, formation, efficiency.

Постановка проблеми. Створюючи передумови повної економічної самостійності, ринок висуває жорсткі фінансові і економічні вимоги, об'єктивність яких орієнтує підприємство на ефективну і рентабельну діяльність.

В цій ситуації безперечною умовою вдосконалення методів управління є повне використання внутрішніх можливостей підприємства, тобто створення дієвої системи контролю виробничих процесів і звітності як основи менеджменту. Ефективність менеджменту знаходиться в прямій залежності від ступеня вдосконалення інформаційного забезпечення. Вдосконалення останнього можна пов'язати з організацією переважно нової системи управління економікою на мікрорівні.

Контролінг — це принципово інша концепція інформації й управління, яка забезпечує підтримку внутрішнього балансу економіки підприємства шляхом формування інформації про витрати і доходи як основи для ухвалення оптимальних управлінських рішень. Контролінг як інформаційна система достатньо широко реалізується зарубіжними підприємствами і приносить досить значні результати.

В управлінні економікою вітчизняних підприємств дана система не знаходить належного впровадження внаслідок того, що потреба в ній часто переважає над наявністю знань в цій царині.

Внаслідок цього вирішення проблем, пов'язаних з організацією контролінгу, сприятиме підвищенню якості управління, а отже забезпеченню стабільного розвитку бізнесу підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наявних робіт ряду зарубіжних авторів, таких як, Гаррісон Роберт [2], Каплан Роберт С. и Нортон Дейвид П. [6], і ін.) та вітчизняних — Білик М. Д. [1], Зоріна О. А. [7], Івата В. В. [9], Калайтан Т. В. [10], Кубіка В. Д. [3], Мельник С. І. [4], Прокопенко О. В. і Криворучко Л. Б. [8], Третьякова М. Л. [5], що відображають дослідження основних питань функціонування контролінгу в достатньо відлагодженому механізмі європейського ринку, дозволило авторам усвідомити життєвість даної концепції й необхідність її адаптації до національної школи менеджменту. Однак питання оцінки економічної

ефективності оперативного регулювання на основі системи контролінгу не знайшли достатнього вирішення в опублікованих наукових працях

Формування цілей дослідження. В межах дослідження передбачається дослідження розвитку системи показників контролінгу, їх збалансованість та напрямки удосконалення і впровадження в управлінні підприємством.

Для досягнення мети поставлені наступні цілі:

- розкрити економічну складову контролінгу в управлінні підприємством;
- дослідити теоретичні аспекти контролінгу як напрямку економічної роботи на підприємстві;
- визначити методику збалансування основних показників, які забезпечують ефективність підприємництва;
- здійснити аналітичну оцінку діяльності підприємства використовуючи систему показників;
- дати оцінку результативності системи збалансованості показників контролінгу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головною метою застосування контролінгу в системі управління розвитком підприємства є підвищення ефективності та прогнозованості впровадження контролінгових процесів. Для цього необхідно виділити структурно-функціональне підґрунтя, на якому базується контролінг.

До основної групи функцій слід віднести аналітичну, методичну, контрольну, координаційну, інформаційну та функцію підтримки процесу прийняття рішень. Специфічні функції контролінгу включають в себе консалтингову, коментуючу та інноваційну функції. Реалізація функцій контролінгу пов'язана з використанням його методів (інструментів). Для цілей управління інноваційним розвитком на відповідних ієрархічних рівнях доцільно використовувати такі методи контролінгу: стратегічний рівень — SWOT-аналіз, PEST-аналіз, функціонально-вартісний аналіз, аналіз конкурентних переваг, портфельний аналіз, аналіз стратегічного позиціонування, аналіз сценаріїв; оперативний рівень — GAP-аналіз, портфоліо-аналіз, система збалансованих показників, бюджетування, ABC-аналіз, аналіз фінансових показників [1, с. 210].

Синтезоване поняття «організація контролінгу», на нашу думку, має розглядатися як процес, що спрямований на інтеграцію контролінгу, шляхом визначення його функцій, компетенцій, ролі та місця в організаційній структурі. Максимальна результативність підприємства є ключовим критерієм ефективності організації системи контролінгу.

Проблема організації контролінгу охоплює такі питання: яким чином служба контролінгу повинна бути організована; які завдання має виконувати; як повинен бути організований процес виконання поставлених зобов'язань; які інструменти контролінгу варто застосовувати з певних обставин; як оцінити ефективність служби контролінгу?

Завдання побудови контролінгу менеджмент підприємства покладає, в першу чергу, на фінансового директора. Спосіб реалізації функцій управління безпосередньо впливає на структуру управління, розмежовуючи повноваження, відповідальність між посадовими особами.

Пошуки найефективнішої моделі контролінгу привели до висновку, що не існує єдиної універсальної моделі контролінгу, яка може однаково ефективно задовольнити потреби кожної окремої організації. Тому набирає актуальності питання: в яких умовах та які характеристики системи контролінгу є найбільш ефективними?

У середині 60-х років в англомовних наукових публікаціях виник ситуативний підхід (*contingency approach*) у менеджменті, що відноситься до ряду біхевіористичних теорій. У німецькомовних наукових працях даний підхід одержав назву «*Situative Ansatz*» [2, с. 93].

Прихильники такої точки зору на противагу бюрократичній моделі Вебера розглядають організацію як відкриту систему, на яку впливають зовнішні та внутрішні фактори.

Організація з точки зору ситуативного підходу є відкритою системою, елементам якої притаманні певні характеристики.

Використання такого підходу дає змогу всебічно дослідити та встановити закономірності між організаційними характеристиками та умовами середовища, що оточує підприємство. Установлені закономірності слугують теоретичною основою менеджменту при організації систем управління та, зокрема, контролінгу.

Сьогодні більшість керівників активно використовують традиційне стратегічне управління та стратегічні маркетингові підходи до управління підприємством. Стратегічне маркетингове управління як процес передбачає визначення цільових орієнтирів організації, здійснення стратегічного

аналізу (тобто аналізу зовнішнього та внутрішнього середовища організації), розроблення стратегії, реалізацію стратегії та здійснення стратегічного контролю. Причому саме здатність організації результативно впроваджувати свої маркетингові стратегії є ключовим фактором, який визначає вартість компанії.

Збалансована система показників — це система стратегічного управління організацією на підставі вимірювання та оцінки ефективності її діяльності за набором показників, підібраних таким чином, щоб врахувати всі суттєві (з точки зору стратегії) аспекти діяльності організації (фінансові, маркетингові, виробничі і т. ін.) Вона трансформує місію і загальну стратегію організації у систему взаємозв'язаних показників [3, с. 218].

Збалансована система показників дозволяє менеджерам оцінити бізнес з чотирьох різних позицій і дати відповіді на такі чотири основні запитання:

1. Як ми виглядаємо в очах акціонерів і яким є наш потенціал як потенційного партнера на ринку (зовнішня фінансова перспектива)

2. Як споживачі ставляться до нас (перспектива клієнтів)?

3. У чому ми повинні діяти краще за інших (перспектива внутрішніх бізнес-процесів)

4. За рахунок яких знань, умінь, досвіду, технологій і інших нематеріальних активів ми зможемо реалізувати наші конкурентні переваги (перспектива навчання та зростання професійності персоналу) [4, с. 147].

Як правило, кожен блок повинен охоплювати від трьох до п'яти показників. Збалансована система показників переводить загальне бачення і стратегію компанії в конкретні цілі і показники за кожною з чотирьох перспектив діяльності підприємства. Зберігши фінансові параметри оцінки минулої діяльності підприємства, збалансована система показників дає можливість керівнику визначити, як організація працює над створенням вартості для сьогоdnішніх і майбутніх клієнтів, з одного боку, і що слід здійснити підприємству для розширення внутрішніх можливостей і збільшення інвестицій у персонал, бізнес-системи і процедури з ціллю вдосконалення своєї діяльності в майбутньому, — з іншого. Крім того, означення «збалансована» у даній системі показників означає, що це не просто набір фінансових і не фінансових показників діяльності чи основних факторів успіху підприємства. У правильно побудованій системі різнопланові показники повинні відображати взаємопов'язані цілі і оціночні критерії їх досягнення. Тобто збалансована система показників — це взаємозалежність причинно-наслідкових

зв'язків з критеріями оцінки результатів і факторів їх досягнення.

Розглянемо процес заданості цілей і визначення показників функціонування за кожною з чотирьох перспектив (сфер) діяльності підприємства: фінанси, клієнти, внутрішні бізнес-процеси, навчання та зростання професійності персоналу. На практиці компанії повинні вибирати ті показники, які найбільшою мірою відповідають їх конкретним потребам і тим обставинам, в яких вони перебувають.

Зовнішня фінансова перспектива (*external financial perspective*). Фінансові показники виконання, що відображають історичний аспект подій, які вже відбулися, вважаються традиційними, однак досі застосовуються для визначення ступеня впливу стратегії і цілей організації на фінансові результати діяльності. На рівні підприємства можуть використовуватися фінансові показники як: операційний прибуток, маржинальний дохід, прибуток на інвестований капітал (ROI), залишковий дохід (RI), економічна додана вартість (EVA). Серед інших фінансових цілей можна виділити зростання доходів, зниження витрат і використання активів. До типових фінансових цілей можна віднести, наприклад, зростання ROI на 20 % і/чи збільшення обсягу реалізації і операційного доходу на 100 % протягом наступних п'яти років.

Перспектива клієнтів (*customer perspective*). Перспектива клієнтів вимірює результати діяльності підприємства на цільових сегментах клієнтів і ринку. Перспектива клієнтів типово використовує показники досягнення результатів, які характеризують взаємодію з клієнтом. Вони відповідають на запитання: «Яким чином організація повинна діяти для досягнення найвищого рівня задоволення потреб клієнта, утримання клієнта, залучення нових клієнтів і завоювання своєї частки ринку?»

Перспектива внутрішніх бізнес-процесів (*internal business process perspective*). Перспектива внутрішніх бізнес-процесів фокусується на тих бізнес-процесах, які збільшують цінність для клієнтів і знижують витрати з ціллю покращання фінансових результатів діяльності. Р. Каплан і Д. Нортон у межах ланцюжка створення цінності пропонують виділяти три основні типи внутрішніх процесів [6, с. 300]:

Перспектива навчання та зростання професійності персоналу (*learning and growth perspective*). Четверта складова збалансованої системи показників визначає інфраструктуру, яку слід створити з ціллю забезпечення довгострокового зростання і вдосконалення. Організаційне навчання і кар'єрне зростання мають три головні джерела: люди, інформаційні системи і організаційні процедури. Показники під-

готовки працівників включають ступінь задоволеності працівників, плинність кадрів, навчання і розвиток навичок і умінь. Показники можливостей інформаційних систем визначають, чи надають ці системи точну, надійну і послідовну інформацію, яка інформує менеджерів про їх клієнтів і господарські процеси. Організаційні процедури можна оцінити, визначивши наявність в організації специфічних чинників успіху з адекватними системами винагороди.

Серед існуючих методів формування стратегії оптимальним варіантом є використання збалансованої системи показників, яка не тільки спрямована на підвищення операційної ефективності (покращення якості продукції, зменшення часу обробки замовлення, тривалості виробничого циклу, зменшення вартості тощо), а й є інструментом управління стратегією.

Висновки. Узагальнюючи, можна зазначити, що збалансована система показників надає організації зовсім новий інструмент управління, який дає змогу переводити бачення організації та її стратегію в набір взаємозв'язаних збалансованих показників, що оцінюють критичні фактори не тільки поточного, а й майбутнього розвитку організації.

Результати проведеного наукового дослідження можуть бути покладені в основу подальшого розвитку науково-методичних засад, формування збалансованої системи показників та впровадження альтернативних моделей формування та вибору стратегій розвитку на вітчизняних підприємствах.

Для такої ефективної діяльності служба контролінгу має інтегрувати свою систему із системою бухгалтерського обліку та звітності. Так, система маркетингового контролінгу покликана забезпечувати керівництво підприємства об'єктивною, достовірною і своєчасною інформацією. Невиконання системою цього призначення може призвести до втрат на підприємстві, оскільки відсутність достовірної інформації спричинює неправильні управлінські рішення в маркетингу, що згодом позначаються на результатах процесу реалізації продукції підприємства.

Сучасні умови ринкової економіки і конкуренції вимагають від керівництва ефективного управління підприємством. Усе частіше необхідність зменшення собівартості продукції (або послуг) та зміцнення конкурентних позицій підприємства на ринку змушують підприємства шукати нові шляхи й методи удосконалення контролінгу, обліку і оподаткування.

Нами була запропонована система генерального, оперативного і фінансового планування — система збалансованих показників. Вона визначає стратегічні концепції, стратегічні цілі і показники діяльності підприємства.

Література

1. Білик М. Д. Спрощена система оподаткування суб'єктів малого підприємництва та напрями її вдосконалення. Формування ринкових відносин в Україні. 2014. № 1. С. 60–65.
2. Garrison R. Managerial Accounting making decisions: Text. Homewood: BRI Irwin, 1998. 238 p.
3. Кубік В. Д. Роль і значення системи контролінгу в управлінському обліку підприємств. Облік, економіка, менеджмент наукові нотатки міжнародний збірник наукових праць. Луцьк: ЛНТУ, 2014. Вип. 4. С. 217–222.
4. Мельник С. І. Принципи контролінгу в управлінні підприємством. Управління розвитком. 2013. № 12. С. 146–148.
5. Третьякова М. Л. Контролінг як концепція ефективного управління підприємством. Економічні науки. Сер. Облік і фінанси. 2013. Вип. 10(4). С. 298–303.
6. Каплан Роберт С., Нортон Дейвид П. Сбалансированная система показателей. От стратегии к действию: научное пособие. Москва: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2003. 650 с.
7. Зорина О. А. Місце контролінгу в системі управління підприємством. Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право). 2010. № 2 (49). С. 59–66.
8. Прокопенко О. В., Криворучко Л. Б. Контролінг у системі управління підприємством і прийнятті управлінських рішень. Вісник СумДУ. Серія «Економіка», 2011. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_ep/2009_7/files/EC709_26.pdf
9. Івата В. В. Контролінг у системі управління підприємством. Проблеми системного підходу в економіці. 2009. № 3. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_3/Ivata_309.htm
10. Калайтан Т. В. Проблеми термінології. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca/Ekon/2009_30/11.pdf

References

1. Bilyk, M. D.(2014). Simplified system of taxation of small business entities and directions for its improvement. Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini, 1, 60–65 [in Ukrainian]
2. Garrison R.(1998). Managerial Accounting making decisions, Irwin: Homewood
3. Kubik, V.D.(2014) The role and significance of the control system in the management accounting of enterprises. Accounting, economics, management scientific notes international collection of scientific works, 4, 217–222 [in Ukrainian]
4. Melnik, S.I. (2013). Controlling Principles in Enterprise Management. Development Management, 12, 146–148 [in Ukrainian]
5. Tretyakova, M. L.(2013). Controlling as the concept of effective enterprise management Economic sciences. Cher Accounting and finance, 10(4), 298–303 [in Ukrainian]
6. Kaplan Robert S. & Norton D. David P.(2003) Sbalansirovannaya sistema pokazatelej. Ot strategii k dejstviyu. Moscow: ZAO «Olimp-biznes» [in Russ]
7. Zorina, O.A. (2010). Place of Controlling in the Enterprise Management System. Scientific Herald of the National University of the State Tax Administration of Ukraine (Economics, Law), 2, 59–66 [in Ukrainian]
8. Prokopenko O. V., Krivoruchko L. B. (2009). Controlling in the enterprise management system and making managerial decisions. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_ep/_7/files/EC709_26.pdf [in Ukrainian]
9. Ivata V. V. (2009) Controlling in the enterprise management system. Problems of a systemic approach in the economy. 3. Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_3/Ivata_309.htm [in Ukrainian]
10. Kalaytan T. V. (2009). Problems of terminology. Retrieved from http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlca/Ekon/2009_30/11.pdf [in Ukrainian]

Гевчук Анна Вікторівна

кандидат економічних наук, доцент

ПВНЗ «Вінницький фінансово-економічний університет»

Гевчук Анна Викторовна

кандидат економічних наук, доцент

ЧВУЗ «Вінницький фінансово-економічний університет»

Hevchuk Anna

PhD in Economics, Docent

Vynnitsya University of Economics and Finance

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-5073

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ БУХГАЛТЕРСЬКОЇ ЗВІТНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПЕРЕВІРКИ РОЗРАХУНКІВ З КОНТРАГЕНТАМИ

МЕТОДИКА ИССЛЕДОВАНИЯ БУХГАЛТЕРСКОЙ ОТЧЕТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПРОВЕРКИ РАСЧЕТОВ С КОНТРАГЕНТАМИ

METHODOLOGY OF THE STUDY OF ACCOUNTING IN THE PROCESS OF CHECKING CALCULATIONS WITH COUNTERPARTIES

Анотація. В статті розглядається актуальна наукова проблема дослідження бухгалтерської звітності в процесі перевірки розрахунків з контрагентами на предмет уникнення відхилень в обліку і виправлення невідповідностей і помилок в звітності в процесі перевірки. Автором дається розгорнута характеристика спотворень звітності, помилок та припущень, які здатні вплинути на фінансовий стан підприємства, організація перевірок достовірності облікових даних, наводиться рекомендована методика формальної перевірки звітності та її застосування експертами-бухгалтерами. Одночасно автором даються рекомендації виправлення звітності підприємства, порядок яких узагальнено в таблиці. Пропонований підхід до застосування аналітичних процедур перевірки обґрунтованості звітності обліку розрахунків по зобов'язанням контрагентів дає можливість зробити повноцінні висновки стосовно відповідності та відхилень від норм бухгалтерського обліку і балансу, на яких формується звітність фінансових результатів.

Перш за все, перевірка звітності розпочинається із дослідження її зовнішніх характеристик за допомогою комплексу методів, способів і прийомів, які використовуються в матеріалах статті: а) загальнонаукові методи: аналіз, синтез, дедукція, абстрагування, порівняння, аналогія, моделювання, узагальнення; б) власні методи судово-бухгалтерської експертизи: методичні прийоми документального контролю, розрахунково-аналітичні прийоми, реалізація результатів досліджень. На підставі цих підходів запропонована методика формальної перевірки звітності, невід'ємною частиною якої є дослідження і встановлення арифметичної правильності звітних даних. Для цього обчислюються коефіцієнти, які відображають співвідношення складових активів, пасивів, доходів і витрат підприємства. На підставі оцінки коефіцієнтів робиться висновок про результативність діяльності підприємства, його фінансову стійкість та якість фінансової звітності через аналіз допущених помилок, які здійснюють безпосередній і визначений вплив на значення розрахункових коефіцієнтів.

Нормативно-правова перевірка, яка є частиною методики перевірки звітності в частині дотримання підприємством принципів бухгалтерського обліку взагалі та обліку розрахункових операцій, зокрема відповідності складанню звітності завдяки порівнянню показників звітності з даними засновницьких і розпорядчих документів підприємства, синтетичного і аналітичного обліку, первинних і зведених даних документів відповідної юридичної особи.

Однією з головних задач дослідження звітності, на наш погляд, є виявлення помилок звітності і своєчасне їх виправлення, порядок таких виправлень зведено в таблицю 2. Пропонований нами підхід до аналітичних процедур обґрунтовується метою дослідження – виявлення фактів спотворень звітності, зловживань, а також шахрайства в бухгалтерському обліку.

Ключові слова: підприємство, звітність, бухгалтерський облік, баланс, розрахунки, зобов'язання, контрагенти, відхилення від норм.

Аннотация. В статье рассматривается актуальная научная проблема исследования бухгалтерской отчетности в процессе проверки расчетов с контрагентами на предмет предотвращения отклонений в учете и исправление несоответствий и ошибок в отчетности в процессе проверки. Автором дается развернутая характеристика искажений отчетности, ошибок и предположений, которые способны повлиять на финансовое состояние предприятия, организация проверок достоверности учетных данных, приводится рекомендуемая методика формальной проверки отчетности и ее применения экспертами-бухгалтерами. Одновременно автором даются рекомендации исправления отчетности предприятия, порядок которых обобщенно в таблице. Предлагаемый подход к применению аналитических процедур проверки обоснованности отчетности учета расчетов по обязательствам контрагентов позволяет сделать полноценные выводы относительно соответствия и отклонений от норм бухгалтерского учета и баланса, на которых формируется отчетность финансовых результатов.

Прежде всего, проверка отчетности начинается с исследования ее внешних характеристик с помощью комплекса методов, способов и приемов, используемых в материалах статьи: а) общенаучные методы: анализ, синтез, дегукция, абстрагирование, сравнение, аналогия, моделирование, обобщение; б) собственные методы судебно-бухгалтерской экспертизы: методические приемы документального контроля, расчетно-аналитические приемы, реализация результатов исследований. На основании этих подходов предложена методика формальной проверки отчетности, неотъемлемой частью которой является исследование и установление арифметической правильности отчетных данных. Для этого вычисляются коэффициенты, отражающие соотношение составляющих активов, пассивов, доходов и расходов предприятия. На основании оценки коэффициентов делается вывод о результативности деятельности предприятия, его финансовую устойчивость и качество финансовой отчетности через анализ допущенных ошибок, которые оказывают непосредственное и определенное влияние на значение расчетных коэффициентов.

Нормативно-правовая проверка, которая является частью методики проверки отчетности в части соблюдения предприятием принципов бухгалтерского учета вообще и учета расчетных операций, в том числе соответствия составлению отчетности благодаря сравнению показателей отчетности данным учредительных и распорядительных документов предприятия, синтетического и аналитического учета, первичных и сводных данных документов соответствующего юридического лица.

Одной из главных задач исследования отчетности, на наш взгляд, является выявление ошибок отчетности и своевременное их исправление, порядок таких исправлений сведено в таблицу 2. Предлагаемый нами подход к аналитическим процедурам обосновывается целью исследования – выявление фактов искажений отчетности, злоупотреблений, а также мошенничества в бухгалтерском учете.

Ключевые слова: предприятие, отчетность, бухгалтерский учет, баланс, расчеты, обязательства, контрагенты, отклонения от норм.

Summary. The article deals with the actual scientific problem of study of accounting in the process of checking calculations with counterparties in order to avoid abnormalities in accounting and correction of inconsistencies and errors in the reporting in the process of verification. The author gives a detailed description of the distortions of reporting, errors and assumptions that can affect the financial condition of the enterprise, the organization of verification of certainty of the credentials, the recommended methodology of formal verification of reporting and its application by accountants is given. At the same time, the author makes recommendations on correction of company's reporting, the order of which is summarized in the table. The proposed approach to the application of analytical procedures for checking the validity of accounting reporting of payments under the obligations of counterparties provides an opportunity to make complete conclusions regarding the conformity and deviations from the norms of accounting and balance, which form the financial statements.

First of all, the audit of the reporting begins with the study of its external characteristics with a set of methods, means and techniques used in the materials of the article: a) general scientific methods: analysis, synthesis, deduction, abstraction, comparison, analogy, modeling, generalization; b) own methods of forensic examination: methods of documentary control, calculation and analytical techniques, implementation of research results. Based on these approaches, a methodology for formal verification of reporting, an integral part of which is the study and the establishment of the arithmetic correctness of the reported data, is proposed. To do this, calculate the coefficients that reflect the ratio of components of assets, liabilities, income and expenses of the enterprise. Based on the estimation of the coefficients, the conclusion is drawn about the effectiveness of the enterprise, its financial stability and the quality of financial reporting through the analysis of the committed errors, which have a direct and definite influence on the value of the calculation coefficients.

Regulatory review, which is part of the methodology of verification of accounting in terms of compliance with the company's accounting principles in general and accounting of settlement operations, in particular compliance with reporting, due to comparisons of reporting with the company's founding and regulatory documents, synthetic and analytical accounting, primary and consolidated data documents of the relevant legal entity.

One of the main tasks of reporting research, in our opinion, is the detection of reporting errors and their timely correction, the procedure for such corrections is summarized in Table 2. The proposed approach to analytical procedures is substantiated by the purpose of the study – the detection of facts of reporting distortions, abuses, and fraud in the accounting.

Key words: enterprise, reporting, accounting, balance, calculations, obligations, counteragents, deviations from norms.

Постановка проблеми. В умовах нестабільного законодавства, великої кількості різновидностей розрахункових операцій на підприємстві існує можливість відхилень в обліку і звітності підприємства. Обов'язки з попередженням та виявленням фактів невідповідності та помилок покладається на керівництво підприємства і здійснюється шляхом впровадження ефективних систем обліку і внутрішнього контролю розрахунків з контрагентами.

Розробка методів виявлення негативних явищ в бухгалтерському обліку та звітності набуває особливо важливого значення тому, що повсюди існують непоодинокі випадки складання неправдивих чи помилкових бухгалтерських проводок та звітів, як за допомогою маніпуляції чи фальсифікації, чи неправильного подання або навмисного пропуску у фінансових звітах подій, операцій або іншої важливої інформації щодо застосування облікових принципів класифікації, способу подання або розкриття правдивості облікових сум і операцій на ґрунті авантюричних підходів чи відповідних обставин, багатой фантазії. В результаті спотворених дій бухгалтерська звітність підприємства може бути істотно спотворена. Тому виникає потреба в її ретельній перевірці.

У той же час своєчасно розпізнати ці дії нерідко важко, оскільки при спотворених зазіханнях здійснюються незаконні дії зовні виглядають як цілком звичайні заходи, які здійснюються відповідно до встановлених правовими та економічними нормами. Застосовувані способи обману, підроблення та інших видів неточностей в обліку і звітності постійно розвиваються і, як правило, дуже важко піддаються перевірці.

Тому форми, організація, методи і техніка контролю, перевірки обліку розрахункових операцій і звітності є достатньо вагомою проблемою. Методики досліджень повинні безперервно вдосконалюватись з тим, щоб постійно і повно відповідати змінам господарських умов, сприяти мінімізації недоречностей у звітності, помилок в бухгалтерському обліку розрахунків, виявляти і запобігати негативним відхиленням, особливо тих, які пов'язані зі зловживанням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі не в повній мірі розкрита методологія аналізу бухгалтерської звітності взагалі і особливо стосовно перевірки повноти відображення в обліку і звітах результатів розрахунків з контрагентами.

Теоретичну і методологічну основу цього дослідження склали праці вітчизняних авторів в області контролю, ревізії аудиту та права: Левченко М. О. [1], Шипілова М. С. [2], Яцицина Н. З. [3], Вихрушіної М. А. [4], Головащенко О. М. [5], Коробки О. М. [6], Соколова Я. В. [7], Огійчука М. П. [8], Пушкаря М. С. [9], Власова І. О. [10]. У праці Чернявського С. «Сучасні наукові підходи до визначення та класифікації фінансових злочинів» [11] наголошувалось, що поняття «вуалювання» і «фальсифікація» досить важко розмежувати. Таким чином будь-яке затемнення звітності вже є його спотворенням, але все ж таки деяку різницю між цими двома поняттями провести можна. Вуалювання, або затемнення звітності прагне приховати в балансі окремі сторони господарської діяльності або окремі відтинки стану господарства та результатів розрахунків шляхом порушення принципу зрозумілості бухгалтерської звітності, але без порушення заключного чистого прибутку і без зміни суми капіталів. Фальсифікація балансів та звітності припускає вже спотворення їх матеріального змісту, частіше всього це призводить до викривлення досягнутих господарством результатів.

Цікавими, на наш погляд, є розробки з даного питання Ганусич В. О. [12], де зазначається, що вуалювання в будь-якому випадку присутнє в бухгалтерській звітності. В такому разі, слід розуміти, коли суперечливі вимоги нормативних документів виконуються, тоді абсолютна точність в представленні фінансового стану підприємства не досягнута, має місце вуалювання звітності. Таким чином вуалювання неминуче з об'єктивних причин. Якщо ж облікові прийоми, що застосовуються в бухгалтерському обліку виходять за межі вимог нормативно-правових документів, то в такому випадку має місце фальсифікація звітності. Слід мати на увазі, що ідеально достовірної бухгалтерської звітності в природі просто не існує. Достовірність бухгалтерської інформації — це її відповідність визначенням, відомим користувачам звітності критеріям — правилам ведення обліку. На законодавчому рівні закріплено самостійне визначення облікової політики підприємства, що призводить до різних підходів до оцінки облікових даних розрахунків та звітності [13].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, як показує аналіз наукових досліджень, єдиної, придатної на всі випадки методики

виявлення у звітності фактів організації спотворень звітності не існує, оскільки у сучасних умовах удосконалюються способи, характер, заплутаність і витонченість злочинів в економічній сфері з всезростаючою тенденцією участі у них осіб, які мають високі інтелектуальні здібності і науковий потенціал. Проте, не дивлячись на всю складність проблеми, економісти з ряду розвинених західних країн провели дослідження на предмет пошуку індикаторів, що свідчать про наявність у звітності в тій чи іншій мірі (або відсутності) фактів зловживань. Наймасштабніші дослідження з цього приводу провів американськими вченими [1] за матеріалами 2406 компаній, серед яких 3,1 % займали компанії, у звітах яких були розкриті факти шахрайства, а в інших 96,9 % таких явищ не знайдено.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі вивчення та оцінки існуючих уявлень, парадигм бухгалтерського обліку розрахункових операцій розробити і обґрунтувати новий підхід до розвитку теорії і практичних рекомендацій по вдосконаленню системи обліку розрахунків і оцінки звітності.

Виклад основного матеріалу. Розробка методів виявлення негативних явищ в бухгалтерському обліку та звітності при проведенні перевірок розрахунків набуває особливо важливе значення. У цьому контексті слід виділити кілька головних причин: захист прав власників, потенційних інвесторів; вигідність аудиту для держави; розробка методів з урахуванням спеціалізації організацій; профілактика економічних правопорушень [14].

В процесі перевірки важливо встановити правову обґрунтованість облікової політики підприємства. В сучасних умовах в компаніях багатьох країн світу існують «подвійні бухгалтерії», не приховується фальсифікація показників звітності, занижуються податкові платежі тощо. Навіть аудиторські стандарти й облікові принципи США (GAAP), що вважалися найбільш сучасними і досконалими, не стали перешкодою для вуалювання і фальсифікації звітності та наступного банкрутства таких гігантів, як «Enron», «WorldCom» і багатьох інших корпорацій [15]. Як бачимо, створена система контролю не дає бажаних позитивних результатів у попередженні цих злочинів. Тому, на сьогодні особливо значущості набуває перевірка достовірності і надійності звітної бухгалтерської інформації. Таким чином, з точки зору експертного дослідження під вуалюванням слід розуміти навмисне викривлення звітних даних в межах чинного законодавства, але без порушення заключного чистого прибутку. До вуалювання звітності належать дії: легальне зменшення суми податків, позбавлення звітності

конкретності і визначеності тощо. Найбільш сприятливим визначенням фальсифікації звітних даних слід вважати умисне викривлення звітних даних з порушенням вимог нормативно-правових актів, що призводить до зміни досягнутих фінансових результатів з метою відображення неправдивого фінансового стану певного підприємства. В будь-якому випадку вуалювання і фальсифікація звітних даних є одним з доказів шахрайства, яке переслідується в кримінальному порядку.

Таким чином, в першу чергу перевіряючий повинен встановити достовірність бухгалтерської звітності, відсутність у ній фактів спотворень в обліку і звітності. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» зазначає, що інформація, наведена у фінансовій звітності, є достовірною, якщо вона не містить помилок та перекручень, які здатні вплинути на рішення користувачів звітності. Звітність може бути визнана достовірною, якщо при її складанні дотримано всі вимоги, встановлені чинним законодавством до порядку оцінки, визнання та відображення об'єктів обліку на бухгалтерських рахунках і в рядках звітності. Відсутність в матеріалах справи облікових регістрів і первинних документів дає підстави експерту-бухгалтеру подати органу, що призначив судово-бухгалтерську експертизу, клопотання про надання додаткових документів для проведення дослідження.

Перевірка звітності повинна розпочинатися із дослідження її зовнішніх характеристик за допомогою комплексу методів, способів і прийомів, які входять до складу методики судово-бухгалтерської експертизи. Тобто при дослідженні звітності використовуються загальнонаукові методи (аналіз і синтез, дедукція, абстрагування, порівняння, аналогія, моделювання, узагальнення) та власні методи судово-бухгалтерської експертизи (методичні прийоми документального контролю, розрахунково-аналітичні методичні прийоми і реалізація результатів експертизи). Детальніше розглянемо методичні прийоми документального контролю при проведенні експертного дослідження звітних даних балансу та результатів розрахунків. Першим серед способів документального контролю при дослідженні звітності використовується формальна перевірка, метою проведення якої є встановлення за допомогою візуальної перевірки та порівняння наявності усіх передбачених нормативними документами форм звітності, а в них — обов'язкових реквізитів, правильності заповнення відповідних рядків і граф звітності (табл. 1).

Наступною невід'ємною дією дослідження звітності є встановлення арифметичної правильності

Таблиця 1

Методики формальної перевірки звітності

Поняття перевірки	Сутність перевірки	Використання в контрольно-ревізійній практиці
Правильність заповнення адресної частини	Встановлюється наявність повної назви підприємства, виду діяльності відповідно до статуту	Визначення виду діяльності та правильності його зазначення у звітній формі необхідні для правильної класифікації доходів і витрат підприємства, звітність якого досліджується, за ознакою виду діяльності
Повнота заповнення реквізитів, показників рядків і граф звітності	Перевіряється правильність одиниць виміру (тисячах гривень з одним знаком після коми) складено звітність, проставлені пропуски в тих рядках звітності, які не містять жодних показників	У результаті встановлюється наявність та правильність заповнення обов'язкових реквізитів форм звітності (підписів відповідальних осіб, печатки підприємства), відсутність або помилковість яких може свідчити про недостовірність наданої для дослідження звітності. За допомогою формальної перевірки визначається наявність необумовлених виправлень даних звітності або ж виправлення показників звітності з порушенням передбачених щодо таких дій вимог, самостійних змін у встановлених формах звітності. На такі порушення слід звернути особливу увагу і з'ясувати причини їх виникнення
Правильність заповнення граф «На початок періоду», «За попередній період»	Перевіряється правильність заповнення даних граф у фінансовій звітності	У результаті встановлюється правильність показників зазначених граф за допомогою їх порівняння з даними звітності за відповідні попередні періоди
Дотримання встановлених законодавством строків і термінів подання звітності	Перевіряється дотримання встановлених законодавством строків і термінів подання звітності	За допомогою вивчення експертом відміток органу, уповноваженого приймати відповідну звітність, про дату подання підприємством звітності, формулюється висновок про своєчасність звітування даною юридичною особою до зазначених органів.

Джерело: розроблено автором

звітних даних. У результаті експертом можуть бути виявлені додаткові напрями дослідження у зв'язку з наявністю недоліків. Це найбільш трудомісткий та відповідальний процес, оскільки він полягає в опрацюванні значного обсягу інформації, вимагає ґрунтовних знань з бухгалтерського обліку, методики господарського контролю, економічного аналізу та вміння їх застосовувати в процесі дослідження матеріалів справи. Арифметичний контроль показників звітності полягає у перевірці правильності обчислення підсумкових показників форм звітності. За допомогою проведення арифметичної перевірки виявляються невідповідності показників у межах однієї форми.

Найчастіше такі помилки допускаються при підрахунку проміжних підсумкових показників звітності. Необхідність арифметичної перевірки зумовлена тим, що відображення неправдивих даних має безпосередній вплив на результати аналітичної обробки звітності.

Так, на сучасному етапі аналіз фінансового становища підприємства здійснюється в основному на підставі показників звітності. Для цього обчислюються коефіцієнти, які відображають співвідношення складових активів, пасивів, доходів і витрат підприємства. При визначенні зазначених коефіцієнтів часто використовуються проміжні підсумкові

показники форм фінансової звітності. Помилки при підрахунку підсумкових показників здійснюють безпосередній і визначальний вплив на значення коефіцієнта, оскільки на підставі оцінки його значення робиться висновок про результативність діяльності підприємства, його фінансову стійкість. Тобто така помилка матиме визначальний вплив на фінансове становище користувача, що приймає рішення на підставі недостовірних даних.

Помилки в підрахунках проміжних підсумкових і загальних підсумкових показників призводять до неправильних показників консолідованої або зведеної звітності. Консолідовану звітність складають великі компанії або об'єднання підприємств, у власності або управлінні яких концентруються значні суми капіталу. Звітність таких юридичних осіб оприлюднюється з метою залучення додаткових ресурсів, тому будь-які помилки та невідповідності можуть мати нищівний ефект для цілої корпорації. Зведену фінансову звітність складають органи статистики. Зазвичай, процедура зведення полягає у простому перенесенні показників звітності з форм окремих підприємств до загальної. У результаті невідповідностей чи помилок у підрахунку показників окремих форм одержуються неправильні зведені показники результатів діяльності різних галузей економічної діяльності та держави в цілому.

Перевіряючий застосовує арифметичну перевірку також при дослідженні дотримання підприємствами вимог щодо складання деяких видів звітності (фінансової, до фондів соціального страхування) наростаючим підсумком з початку року. Крім того, характерною ознакою арифметичної перевірки є її використання не лише на початковому етапі — при попередньому ознайомленні зі звітністю, необхідною для проведення експертного дослідження, — даний прийом документального контролю, як і загальнонаукові методи дослідження, застосовується протягом всього періоду проведення дослідження перевіряючим.

Вивчення перевіряючим звітності на її відповідність вимогам нормативних актів є частиною нормативно-правової перевірки. Її невід'ємною частиною є перевірка дотримання підприємством принципів бухгалтерського обліку розрахункових операцій та фінансової звітності, передбачених для складання та подання фінансової звітності. Встановлення відповідності складеної звітності принципам бухгалтерського обліку розрахунків можливе завдяки порівнянню показників звітності з даними засновницьких і розпорядчих документів підприємства, синтетичного та аналітичного обліку, а в окремих випадках — первинних і зведених документів відповідної юридичної особи.

Відповідно до запропонованої методики дослідження перевіряючим звітності підприємства, діяльність якого стала об'єктом розслідування правоохоронних органів, слід розпочинати з перевірки відповідності даних статей форм звітності на початок звітного періоду даним цих форм на кінець попереднього звітного періоду. Таким чином встановлюється дотримання принципу послідовності. При встановленні невідповідності залишків за певною формою звітності на початок року порівняно зі звітними даними за попередній рік, експерт повинен з'ясувати причину таких розбіжностей і обов'язково відмітити це у своєму висновку. Якщо зміни залишків відбулися внаслідок виправлення помилок минулих періодів, то експерту-бухгалтеру необхідно здійснити ретельну перевірку характеру помилок, їх впливу на звітність, адекватності внесених змін. Для цього необхідно використати первинні документи — документи бухгалтерського оформлення, які складаються бухгалтером при внесенні відповідних змін або здійсненні виправлень до даних бухгалтерського обліку і звірки розрахунків з контрагентами.

Це пов'язано з тим, що у випадках виявлення та виправлення помилок у бухгалтерському обліку повинна складатися довідка бухгалтера, яка підтверджує правомірність внесення виправлень. До цієї

довідки повинні бути додані оригінали або належним чином завірені копії документів, на підставі яких здійснені виправлення, — така організація документування забезпечить отримання оперативного пояснення щодо причини виправлення. Тому при виявленні змін показників балансу на початок року порівняно з показниками звіту за попередній рік експертом перевіряється наявність у примітках до звітності роз'яснень щодо причин таких розбіжностей.

Наступною за описаною методикою є безпосередня перевірка відповідності показників звітності даним бухгалтерського обліку та іншим документам кредиторів і дебіторів підприємства. Експертне дослідження продовжується встановленням тотожності відображеної у звітності величини статутного капіталу даним засновницьких документів. У процесі вивчення експертом засновницьких документів необхідно також визначити чи відповідають відображені у звітності види господарських засобів і джерел їх утворення передбаченому в установчих документах виду (чи видам) діяльності підприємства.

Крім того, обов'язково приділяється увага повноті розрахунків засновників за їх внесками до статутного капіталу товариства на кінець звітного періоду, що перевіряється. Для цього за допомогою Головної книги, а також облікових реєстрів, які призначені для відображення в обліку суми та змін у розмірі власного капіталу підприємства, слід встановити зміни й залишок неоплаченого капіталу підприємства на кінець звітного періоду. Особливій увазі підлягають відображені в обліку операції зі зменшення суми неоплаченого капіталу, тому важливо також перевірити доречність і правильність кореспонденцій рахунків, які відображають такі зміни неоплаченого капіталу. Після цього встановлюється ідентичність даних бухгалтерського обліку і показників звітності, що досліджується. З метою забезпечення ефективності експертного дослідження звітності за змістом слід встановити правильність і достовірність відображення у звітності кожної із сум активів чи зобов'язань підприємства. Базою для здійснення такої перевірки є розпорядча, нормативна, первинна, технологічна та бухгалтерська документація підприємства. Експерт, встановлюючи достовірність звітності, порівнює дані бухгалтерського обліку та безпосередньо показники звітності, використовуючи такий спосіб документального контролю як взаємна перевірка. Вона полягає у порівнянні показників звітності підприємства з даними первинних документів і зведених облікових документів (журналів за кредитом субрахунків бухгалтерського обліку й відомостей до них з головною книгою) про здійснені господарські операції підприємства [16].

Зазначимо, що показники звітності можна вважати достовірними лише у випадку підтвердження їх матеріалами інвентаризації. Таким чином, перевіряючий повинен подати клопотання до органу або особи, які призначили судово-бухгалтерську експертизу про необхідність проведення інвентаризації (у тому числі, проведення зустрічної перевірки — для підтвердження відображених у звітності сум дебіторської та кредиторської заборгованості) та надання йому підсумкових документів. Це дозволить експерту-бухгалтеру впевнитися у достовірності оцінки майна, відображеного у звітності, реальності сум зобов'язань, отриманих доходів, понесених витрат. Експерту необхідно врахувати, що інвентаризація дебіторської і кредиторської заборгованості проводиться шляхом складання і підписання підприємствами-контрагентами актів звірок заборгованості. Їх перевіряючий дуже уважно вивчає, оскільки від цього залежить точність результатів його дослідження, особливо при значній кількості партнерів у юридичної особи, документи якої вивчаються експертом. Крім того, експертом перевіряється наявність підписів посадових осіб і печаток обох підприємств — лише за їх наявності акт звірки може вважатися дійсним, а отже, таким, що містить достовірні дані про борг. Експерту на підставі актів звірки доцільно складати зведені реєстри заборгованості за її видами (наприклад, заборгованість покупців, заборгованість за податками і платежами, інші поточна заборгованість), які б відповідали показникам звітності.

За підсумками проведеного порівняння показників звітності з даними бухгалтерського обліку доцільно складати альтернативні форми звітності, для чого можуть використовуватися спеціальні комп'ютерні програми. Складання альтернативної звітності забезпечує правильність відображення залишків і оборотів за рахунками Головної книги у відповідних рядках звітності, дозволяє впевнитися у тотожності контрольних величин форм фінансової звітності. Крім того, саме таким чином встановлюється дотримання вимог національних П(С)БО та інших нормативних документів щодо змісту рядків фінансової звітності.

Окрім таблиць, альтернативних форм звітності, виявити деякі види помилок, які допускаються при формуванні показників звітності, можна лише шляхом складання оборотної відомості в розрізі субрахунків. Її доцільно використовувати для вивчення правильності відображення у звітності підприємства дебіторської та кредиторської заборгованостей. Таким чином можна виявити необгрунтоване «згортання» розгорнутого сальдо за рахунками

з обліку розрахунків із дебіторами та кредиторами підприємства. Згортаючи сальдо за вказаними рахунками, бухгалтер відображає занижену вартість майна юридичної особи.

При перевірці правильності розрахунків показників дебіторської та кредиторської заборгованостей особлива увага приділяється реальності сум статей звітності за розрахунками з фінансовими, податковими органами, установами банків тощо.

Крім бухгалтерських документів, для підтвердження звітності розрахунків перевіряючому варто використовувати внутрішню звітність, складену для керівництва підприємства. Вона є досить деталізованою і дозволяє реально оцінити витрати господарюючого суб'єкта. Дана звітність складається на запит відповідних користувачів і у відповідному форматі, що одночасно робить її зручною для проведення контролю.

Наступним етапом дослідження, після порівняння показників звітності та даних бухгалтерського обліку, є перевірка ув'язки показників різних форм фінансової звітності, складеної за певний звітний період. Це пов'язано з тим, що фінансова звітність побудована таким чином, що показники однієї із форм обов'язково повинні відповідати показникам іншої форми. Як правило, для цієї перевірки використовуються робочі таблиці, в яких фіксуються результати проведеного дослідження взаємозв'язки показників різних форм звітності. При розробці таких таблиць слід врахувати специфіку ведення бухгалтерського обліку в деяких галузях промисловості та сферах діяльності, а також особливості розрахункових операцій ряду підприємств [17].

За результатами проведеного дослідження проблем і оцінки достовірності звітних даних нами з'ясовано, що в сучасних умовах розвитку ринкових відносин удосконалюються способи економічної злочинності з всезростаючою тенденцією участі у них осіб, які мають високі інтелектуальні здібності і науковий потенціал [18]. Сучасна криміногенна ситуація свідчить, що найбільш розповсюдженими є злочини, пов'язані з вуалюванням і фальсифікацією звітних даних з розрахунками. З огляду на це однією з головних задач експертного дослідження звітності є виявлення і попередження такого роду протиправних дій. В процесі перевірок допускаються виправлення звітності підприємства, порядок яких наведено в таблиці 2.

Нами пропонується два підходи до застосування аналітичних процедур в залежності від використовуваної інформаційної бази: аналіз взаємозв'язків оборотів і залишків по рахунках бухгалтерського обліку на підставі оборотних відомостей або головної

Виправлення звітності підприємства

1. Звітна дата бухгалтерської звітності	Для річної звітності це 31 грудня звітного року, а для проміжної — остання дата звітного періоду
2. Дата затвердження бухгалтерської звітності	Дата проведення загальних річних зборів власників підприємства, на якому розглянуто підсумки його діяльності за звітний рік. Зазвичай це дата протоколу загальних зборів або рішення власника про затвердження фінансових підсумків діяльності підприємства. Дата затвердження річної бухгалтерської звітності повинна бути в межах з 1 лютого до 30 червня року, наступного за звітним, а для ТОВ — з 1 лютого до 30 квітня року, наступного за звітним. Якщо звітність надається зовнішнім користувачам до проведення загальних зборів власників, реквізит «Дата затвердження» не заповнюється. Не заповнюється він і в проміжній звітності
3. Дата відправлення (прийняття) бухгалтерської звітності	Дата відправлення звітності зовнішнім користувачам (поштою, електронним каналом зв'язку і т.п.). Вона може бути різною залежно від того, коли спрямована звітність тим чи іншим користувачам. За фактичної передачі звітності зовнішнім користувачам вказується дата її прийняття останніми
4. Дата підписання бухгалтерської звітності	Найважливіший реквізит, оскільки від його наявності залежить визнання звітності достовірною. До дати підписання в звітності повинні бути враховані всі зміни, які могли статися з підприємством після звітної дати. Крім того, підприємство не зможе отримати перевірку орський висновок, якщо її бухгалтерська звітність не містить дати підписання. Адже відповідно до нормативних документів перевірка орської діяльності заборонено видавати висновок про достовірність звітності раніше дати її підписання

Джерело: розроблено автором

книги економічного суб'єкта; застосування аналітичних процедур по етапах проведення перевірки.

Пропонований нами підхід до застосування аналітичних процедур, обґрунтовується метою дослідження, — виявлення фактів шахрайства в бухгалтерській звітності. Використання аналітичних процедур здійснюється «вглиб» того чи іншого об'єкта обліку, простежується взаємозв'язок зіставленням оборотів по конкретних рахунках. Так як використовуючи дані тільки бухгалтерської звітності можна зробити повноцінні висновки про те, є чи нема відхилення від норм, це пояснюється тим, що в бухгалтерському обліку частина рахунків закривається і не відбивається в балансі, до таких рахунків належать рахунки виробництва та рахунки на яких формується і з яких списується фінансовий результат.

Застосування аналітичних процедур при виявленні фактів зловживань в бухгалтерській звітності має обмежитися певними умовами. Йдеться про те, в яких випадках застосування аналітичних процедур має сенс, а в яких ні. Розмежовуючи область застосування аналітичних процедур для виявлення спотворень можна виділити дві області: факти зловживань, які можна виявити і факти, які виявити за допомогою аналітичних процедур можна або важко. Особливої уваги заслуговує процес виправлення даних звітності. Слід прийняти до уваги, що виправлення звітності в бухгалтерському обліку, якщо вони застосовувались, впливають на податкову базу при розрахунку податків. Тому слід не тільки здійснити

виправну проводку з виправлення помилки, але і внести виправлення в податкові розрахунки за тими податками, до спотворення яких призвела дана помилка. Причини неправильної сплати податку можуть бути різними: неправильно складені бухгалтерські записи; неправильно визначена податкова база; застосована не та ставка податку; неправильно застосована пільга з податку; перерахунок одних податків вплинув на величину інших податків; неправильно застосовані податкові відрахування; допущені технічні помилки при заповненні декларації [11].

Висновки. Для дослідження бухгалтерської звітності і з метою своєчасного виявлення помилок в обліку розрахункових операцій доцільно проводити регулярні інвентаризації наявного майна та прийнятих зобов'язань підприємства, у тому числі і звірки розрахунків з контрагентами; аналізувати всі дані, які відображаються в облікових регістрах, у тому числі в рамках цих заходів слід здійснити перевірку порівнянності параметрів за періодами (оцінюється відповідність дохідного та витратного рівнів); перевіряти нестандартні проводки і великі операції з великими сумами; зіставляти показники звітності — між собою виконувати арифметико-логічний контроль.

Рахуємо також, що слід запровадити вертикальний аналіз, тобто подання бухгалтерської звітності у вигляді відносних величин, що характеризують структуру підсумкових показників розрахунків. Тут підлягає розрахунку питома вага (частка) кож-

ної статті в сукупному значенні за звітною формою в цілому або за окремою її частиною.

За допомогою вертикального аналізу здійснюється оцінка суттєвості окремих показників при формуванні загального підсумку звіту. Також виявляються нетипові для підприємства або незаплановані зміни тих чи інших статей, що свідчить про можливу наявність помилок.

Запропонована методика дослідження бухгалтерської звітності розкриває можливості по-

передження помилок в процесі проведення розрахункових і облікових операцій, застосування систематичного вертикального аналізу для співставлення можливих результатів і попередження помилок, а також є важливою основою для подальших досліджень в процесі перевірки розрахунків з метою попередження симптомів найбільш типових видів зловживань в обліку і звітності, методів їх виявлення і застосування профілактичних заходів.

Література

1. Левченко М. О. Генезис: класифікація ризиків у діяльності промислових підприємств / М. О. Левченко // Вісник ХНУ. 2009. № 5. С. 174–178.
2. Шипілов М. С. Залежність операційного прибутку від обсягу діяльності в умовах невизначеності інформації про ціни на продукцію, величину попиту і витрати / М. С. Шипілов // Бухгалтерський облік і аудит. 2011. № 1. С. 53–55.
3. Яцишин Н. З. Логос парадигми фінансової звітності підприємства в Україні та дивергенція світового досвіду / Н. З. Яцишин. URL: <http://www.nbu.gov.ua>.
4. Вахрущина М. А. Развитие парадигмы бухгалтерского учета и отчетности в России / М. А. Вахрущина // 36 науч. трудов ПДАТУ. 2009. № 17. С. 30–36.
5. Головащенко О. М. Інформаційні та структурно-методичні засади формування фінансової звітності / О. М. Головащенко // Дис.к.е.н. К.: КНЕУ, 2006. 197 с.
6. Коробко О. М. Бухгалтерська фінансова звітність: методологія складання і практика використання / О. М. Коробко // Дис.к.е.н. К.: КНЕУ, 2003. 254 с.
7. Соколов Я. В. Основы теории бухгалтерского учета / Я. В. Соколов. М.: Финансы и статистика, 2010. 496 с.
8. Огійчук М. П. Єдині методологічні засади бухгалтерського обліку і звітності в Україні та їх відповідність методології країн з розвинутою економікою / М. П. Огійчук // Світ бухгалтерського обліку. 1997. № 5. С. 3–9.
9. Пушкар М. С. Мегатеорія обліку або якою повинна стати теорія / М. С. Пушкар // Монографія. Тернопіль: Карт-Бланш, 2007. 350 с.
10. Власова І. О. Облік розрахунків з дебіторами і кредиторами / І. О. Власова // Дис.к.е.н. К.: НАУ, 2005. 193 с.
11. Чернявський С. Сучасні наукові підходи до визначення і класифікації фінансових злочинів / С. Чернявський // Наук. вісник КНУВС. 2008. № 5. С. 118–127.
12. Ганусич В. О. Баланс та аналіз фінансової стійкості підприємства на його основі / В. О. Ганусич // Дис.к.е.н. Ужгород: УНУ, 2005. 228 с.
13. Закон України «Про бухгалтерський облік і фінансову звітність» № 996-XIV від 16.07.1999 р. // Верховна Рада України.
14. Сурніна К. С. Розрахунки в системі бухгалтерського обліку: історичний аспект / К. С. Сурніна URL: http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:zSoplyJdp60J:www.nbu.gov.ua/Articles/kultnar/knp200014/knp14_9.doc
15. Сурніна К. С. Удосконалення обліку дебіторської і кредиторської заборгованості промислових підприємств / К. С. Сурніна // Автореферат дис. канд. екон. наук. Луганськ: СЛУ, 2002. 19 с.
16. Орлов І. В. Бухгалтерський облік і контроль зобов'язань суб'єктів господарювання: теорія і методологія / І. В. Орлов // Монографія. Житомир: ЖДТУ, 2010. 400 с.
17. Брюханов М. Ю. Искажения в финансовой отчетности: как выявить мошенничество / М. Ю. Брюханов // Финансовый директор. 2006. № 6(48). С. 49–56.
18. Міжнародні стандарти фінансової звітності. URL: <http://www.ligazakon.ua>

References

1. Levchenko M. O. Henezys: klasyfikatsiia ryzykiv u diialnosti promyslovykh pidprijemstv / M. O. Levchenko // Visnyk KhNU. 2009. № 5. S. 174–178.

2. Shypilov M.S. Zalezhnist operatsiinoho prybutku vid obsiahu diialnosti v umovakh nevyznachenosti informat-sii pro tsiny na produktsiiu, velychynu popytu i vytraty / M.S. Shypilov // Bukhhalterskyi oblik i audyt. 2011. № 1. S. 53–55.
3. Yatsyshyn N.Z. Lohos paradyhmy finansovoi zvitnosti pidpriemstva v Ukraini ta dyverhentsiia svitovoho dosvidu / N.Z. Yatsyshyn. URL: <http://www.nbu.gov.ua>.
4. Vakhrushchyna M.A. Razvitye paradyhmy bukhalterskoho ucheta y otchetnosti v Rossyy / M.A. Vakhrushchyna // Zb. nauch. trudov PDATU. 2009. № 17. S. 30–36.
5. Holovashchenko O.M. Informatsiini ta strukturno-metodychni zasady formuvannia finansovoi zvitnosti / O.M. Holovashchenko // Dys.k.e.n. K.: KNEU, 2006. 197 s.
6. Korobko O.M. Bukhhalterska finansova zvitnist: metodolohiia skladannia i praktyka vykorystannia / O.M. Korobko // Dys.k.e.n. K.: KNEU, 2003. 254 s.
7. Sokolov Ya.V. Osnovy teoryi bukhalterskoho ucheta / Ya.V. Sokolov. M.: Fynansy y statystyka, 2010. 496 s.
8. Ohiichuk M.P. Yedyni metodolohichni zasady bukhalterskoho obliku i zvitnosti v Ukraini ta yikh vidpovidnist metodolohii krain z rozvynutoiu ekonomikoiu / M.P. Ohiichuk // Svit bukhalterskoho obliku. 1997. № 5. S. 3–9.
9. Pushkar M.S. Mehateoriia obliku abo yakoiu povynna staty teoriia / M.S. Pushkar // Monohrafiia. Ternopil: Kart-Blansh, 2007. 350 s.
10. Vlasova I.O. Oblik rozrakhunkiv z debitoramy i kredytoramy / I.O. Vlasova // Dys.k.e.n. K.: NAU, 2005. 193 s.
11. Cherniavskiy S. Suchasni naukovy pidkhody do vyznachennia i klasyfikatsii finansovykh zlochyniv / S. Cherniavskiy // Nauk. visnyk KNUVS. 2008. № 5. S. 118–127.
12. Hanusych V.O. Balans ta analiz finansovoi stiikosti pidpriemstva na yoho osnovi / V.O Hanusych // Dys.k.e.n. Uzhhorod: UNU, 2005. 228 s.
13. Zakon Ukrainy «Pro bukhalterskyi oblik i finansovu zvitnist» № 996-KhIV vid 16.07.1999 r. // Verkhovna Rada Ukrainy.
14. Surnina K.S. Rozrakhunky v systemi bukhalterskoho obliku: istorychnyi aspekt / K.S. Surninai URL: http://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:zSoplyJdp60J:www.nbu.gov.ua/Articles/kultnar/knp200014/knp14_9.doc
15. Surnina K.S. Udoshkonalennia obliku debitorskoi i kredytorskoi zaborhovanosti promyslovykh pidpriemstv / K.S. Surnina // Avtoreferat dys. kand. ekon. nauk. Luhansk: SNU, 2002. 19 s.
16. Orlov I.V. Bukhhalterskyi oblik i kontrol zobov'iazan sub'iektiv hospodariuvannia: teoriia i metodolohiia / I.V. Orlov // Monohrafiia. Zhytomyr: ZhDTU, 2010. 400 s.
17. Briukhanov M. Yu. Yskazhenia v fynansovoi otchetnosti: kak vyriavyt moshennychestvo / M. Yu. Briukhanov // Fynansovyi dyrektor. 2006. № 6(48). S. 49–56.
18. Mizhnarodni standarty finansovoi zvitnosti. URL: <http://www.ligazakon.ua>

Ільченко Олег Олексійович
кандидат економічних наук,
доцент кафедри обліку та оподаткування
Національна академія статистики, обліку та аудиту

Ильченко Олег Алексеевич
кандидат экономических наук,
доцент кафедры учета и налогообложения
Национальная академия статистики, учета и аудита

Pchenko Oleg
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of the Department of Accounting and Taxation
National Academy of Statistics, Accounting and Audit

Кузуб Михайло Віталійович
старший викладач кафедри обліку і оподаткування
Київський національний торговельно-економічний університет

Кузуб Михаил Витальевич
старший преподаватель кафедры учета и налогообложения
Киевский национальный торгово-экономический университет

Kuzub Mikhail
Senior Lecturer at the Department of Accounting and Taxation
Kyiv National University of Trade and Economics

Свирида Олена Андріївна
викладач кафедри обліку та оподаткування
Національна академія статистики, обліку та аудиту

Свирида Елена Андреевна
преподаватель кафедры учета и налогообложения
Национальная академия статистики, учета и аудита

Svirida Elena
Lecturer at the Department of Accounting and Taxation
National Academy of Statistics, Accounting and Audit
Researcher ID: J-3631-2015
ORCID: 0000-0001-8785-1147

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-5034

**ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВОСТІ НАДАННЯ ЯКІСНИХ ПОСЛУГ
ПРИ ВПРОВАДЖЕННІ ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО АУДИТУ В УКРАЇНІ**

**ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ КАЧЕСТВЕННЫХ УСЛУГ
ПО ВНЕДРЕНИЮ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ПРО АУДИТ В УКРАИНЕ**

**PROBLEMS AND POSSIBILITIES OF PROVISION OF QUALITY SERVICES
IN THE IMPLEMENTATION OF AUTHORITY LEGISLATION IN UKRAINE**

Анотація. Метою статті є дослідження подальшого розвитку аудиту в контексті прийняття та впровадження вимог нового закону про аудиторську діяльність, а саме: дослідження переваг та недоліків положень закону для розвитку аудиту в Україні та пошуку дієвих механізмів з наданням рекомендацій українським аудиторам для інтегрування до світової професійної спільноти.

Теоретико-методологічною основою дослідження є діалектичний метод наукового пізнання та системний підхід з впровадження в практику норм змін законодавства в сфері аудиту для удосконалення інформування суспільства щодо діяльності підприємств.

Метод пізнання об'єкта дослідження базується на системному та синергетичному підходах, відповідно до яких піднімаються та обговорюються питання які на сьогодні носять дискусійний характер.

В процесі даного наукового дослідження відзначено, що помилки, допущені при визначенні та використанні основних понятійних категорій, можуть призвести до неправильного застосування правових норм, в яких вони застосовуються.

В процесі наукового дослідження дійшли того висновку, що законодавство не містить завершених правових механізмів, необхідних для реалізації передбачених концептуальних новацій в сфері організації аудиту в Україні. З метою забезпечення дотримання принципів аудиту у законі має бути чітко визначено, які дії чи бездіяльність аудиторів і суб'єктів аудиторської діяльності-фізичних осіб визнаються дисциплінарними проступками, види стягнень, що можуть бути застосовані за вчинення цих проступків, порядок їх застосування.

Соціальна цінність проявляється у якісному інформуванні та ознайомленні всіх потенційних користувачів фінансової звітності, а саме середніх, великих і особливо важливо суспільно-значимих підприємств.

Ключові слова: аудит, аудитор, оприлюднення інформації, суспільно-значимі підприємства, фінансова звітність, якість аудиторських послуг.

Аннотация. Целью статьи является исследование дальнейшего развития аудита в контексте принятия и внедрения требований нового закона об аудиторской деятельности, а именно: исследование преимуществ и недостатков положений закона для развития аудита в Украине и поиска действенных механизмов с предоставлением рекомендаций украинским аудиторам для интеграции в мировую профессиональную сообщество.

Теоретико-методологической основой исследования является диалектический метод научного познания и системный подход по внедрению в практику норм изменений законодательства в сфере аудита для совершенствования информирования общества о деятельности предприятий.

Метод познания объекта исследования базируется на системном и синергетическом подходах, согласно которым поднимаются и обсуждаются вопросы, которые сегодня носят дискуссионный характер.

В процессе данного научного исследования отмечено, что ошибки, допущенные при определении и использовании основных понятийных категорий, могут привести к неправильному применению правовых норм, в которых они применяются.

В процессе научного исследования пришли к тому выводу, что законодательство не содержит завершенных правовых механизмов, необходимых для реализации предусмотренных концептуальных новаций в сфере организации аудита в Украине. В целях обеспечения соблюдения принципов аудита в законе должно быть четко определено, какие действия или бездействие аудитором и субъектов аудиторской деятельности-физических лиц признаются дисциплинарными проступками, виды взысканий, которые могут быть применены за совершение этих проступков, порядок их применения.

Социальная ценность проявляется в качественном информировании и ознакомлении всех потенциальных пользователей финансовой отчетности, а именно средних, крупных и особо важно общественно-значимых предприятий.

Ключевые слова: аудит, аудитор, обнаружение информации, общественно-значимые предприятия, финансовая отчетность, качество аудиторских услуг.

Summary. The purpose of the article is to study the further development of the audit in the context of the adoption and implementation of the requirements of the new law on auditing, namely: studying the advantages and disadvantages of the law for the development of auditing in Ukraine and the search for effective mechanisms to provide recommendations to Ukrainian auditors for integration into the world professional community. .

The theoretical and methodological basis of the research is a dialectical method of scientific knowledge and a systematic approach to the introduction of the norms of changes in the legislation in the field of audit in order to improve the informing of society about the activity of enterprises.

The method of cognition of a research object is based on systematic and synergetic approaches, according to which issues which are of a controversial nature are raised and discussed today.

In the course of this research, it was noted that the mistakes made in the definition and use of the main conceptual categories may lead to incorrect application of the legal norms in which they are applied.

In the course of scientific research, it came to the conclusion that the legislation does not contain completed legal mechanisms necessary for the implementation of the conceptual innovations in the field of organization of audit in Ukraine. In order to ensure compliance with the principles of auditing, the law should clearly define what actions or omissions of auditors and subjects of audit activity-individuals are recognized as disciplinary offenses, the types of penalties that may be imposed for committing these offenses, and the procedure for their application.

Social value is manifested in qualitative information and knowledge of all potential users of financial reporting, namely, medium, large and especially important socially significant enterprises.

Key words: audit, auditor, disclosure of information, socially significant enterprises, financial reporting, quality of audit services.

Постановка проблеми. Аудит за двадцять п'ять років досить серйозно закріпився в економічному просторі України. Дійсно, неможливо собі уявити діяльність підприємств у відкритому ринковому світі без аудиту та його основної місії — впевненості суспільства у фінансовій звітності суб'єктів підприємницької діяльності, особливо середніх, великих та тих які становлять суспільний інтерес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суттєвий внесок у вивчення проблем аудиту та їх вирішення зробили зарубіжні та вітчизняні вчені: Баранов А. О. [9] стисло та логічно виклав порядок та принципи організації та методики аудиторської діяльності, Даньків Й. Я. [11] розкрив проблеми обліку та аудиту в умовах глобалізації економіки та надав оцінку їх стану і перспективи подальшого розвитку, Дерев'яно С. І. [10] визначив основи аудиту які відповідали чинному законодавству України, Огійчук М. Ф. [12] звернув увагу на особливості сучасної аудиторської практики, Пилипенко І. І., Редько О. Ю. [13] розкрили основні теоретичні та методичні особливості організації аудиторської діяльності в Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Не зменшуючи вагомості наукових напрацювань вищезазначених авторів, зауважимо, що питання з розвитку та впровадження в життя аудиту відповідно до вимоги часу потребує постійного моніторингу змін законодавства як практикуючими аудитором так і науковцями.

Метою статті є дослідження подальшого розвитку аудиту в контексті прийняття та впровадження нового закону про аудиторську діяльність.

На виконання мети пропонується вирішити ряд завдань, а саме:

- дослідити переваги та недоліки положень закону для розвитку аудиту та діяльності аудиторів в Україні;
- пошук дієвих механізмів та надання рекомендацій українським аудиторам для інтегрування до світової професійної спільноти.

Виклад основного матеріалу. В цілому положення Закону України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» який в повній мірі вступив в силу з 01 жовтня 2018 року носять революційний характер, наприклад створення Органу суспільного нагляду за аудиторською діяльністю хоча і там є дискусійні моменти, зупинимось на інших з нашої точки зору проблематичними з правової точки зору та дискусійними з професійної.

Суттєвого доопрацювання потребує термінологія закону та визначення основних категорій аудиторської діяльності [5]. Так, зокрема:

- визначення терміну «аудит фінансової звітності» (п. 1 частини першої статті 1) містить посилання на невизначені «інші вимоги» та не враховує необхідності встановлення достовірності, об'єктивності відображення даних звітності, крім того, аудит визначений як аудиторська послуга, а аудиторська послуга — як аудит;
- визначення терміну «аудитор» та «суб'єкт аудиторської діяльності» з одного боку, не вказують на принципову ознаку, за якими розрізняються ці поняття (можливість надання аудиторських послуг від власного імені);
- визначення терміну «аудиторської фірми» як юридичної особи, яка надає «та/або неаудиторські послуги» (п. 5 частини першої статті 1) не відповідає змісту поняття;
- визначення терміну «аудиторської мережі» як «структури, діяльність якої спрямована на отримання прибутку» не відповідає п. 7 статті 2 Директиви 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності, що вносить зміни до Директив Ради 78/660/ЄЕС та 83/349/ЄЕС і припиняє дію Директиви Ради 84/253/ЄЕС [4];
- незрозуміло, що мається на увазі під «оглядом фінансової звітності» та «виконанням завдань з іншого надання впевненості» у визначенні терміну «аудиторські послуги»;

- у визначенні терміну «внутрішній контроль» відсутній суб'єкт, який має його проводити;
- визначення терміну «група» не враховує особливостей визначень «банківська група» та «небанківська фінансова група», наведені, відповідно, у Законах України «Про банки і банківську діяльність» та «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»;
- визначення терміну «міжнародні стандарти аудиту» не відповідає визначенню цього терміну у статті 1 Закону України «Про Національний банк України»;
- визначення терміну «непрактикуюча особа» не повністю відповідає ознакам, наведеним у п. 15 ст. 2 Директиви 2006/43/ЄС.

Значна частина положень закону не відповідає конституційним приписам щодо верховенства права та визначення України правовою державою (статті 1 та 8 Конституції України), однією з основних умов реалізації яких є правова визначеність. Правова визначеність означає вимогу чіткості підстав, цілей та змісту нормативних приписів [4]. Зокрема, вимогам щодо правової визначеності не відповідають такі положення:

- у статті 2 не визначено, до яких правовідносин мають застосовуватися положення даного закону;
- не визначено види підприємницької діяльності, яка є несумісною з аудиторською діяльністю та здійснення якої забороняється;
- не розкрито зміст поняття «суспільний нагляд»;
- не визначено чітко завдання та повноваження Органу суспільного нагляду, його структуру та порядок прийняття ним рішень;
- повноваження Органу суспільного нагляду, його складових (Ради нагляду та Інспекції), а також Аудиторської палати розпорошені по всьому тексту закону, в багатьох випадках дублюються та не узгоджуються між собою;
- не визначено, яким чином підтверджується дотримання аудитором вимог щодо безперервного професійного навчання (стаття 19);
- не передбачено порядку підтвердження дотримання заявником вимог, встановлених для суб'єктів аудиторської діяльності, які мають право проводити обов'язковий аудит фінансової звітності та суб'єктів аудиторської діяльності, які мають право проводити обов'язковий аудит фінансової звітності підприємств, що становлять суспільний інтерес;
- беззмістовними є посилання на «інші права, передбачені законодавством» та «інші обов'язки передбачені законодавством» Аудиторської палати.

У статтях закону зроблено спробу визначити основні засади забезпечення принципу конфіденційності та професійної таємниці аудиторів.

Проте, закладений законом механізм реалізації принципу так званої «конфіденційності» не дає однозначного розуміння статусу інформації із назвою «професійна таємниця аудитора», що буде оброблятися, а відтак, не визначає її правовий режим з урахуванням визначених законами України аспектів обробки інших видів інформації.

Так, закон не відносить «професійну таємницю аудитора» до різновиду конфіденційної, таємної чи службової інформації, що за порядком доступу відносяться до інформації з обмеженим доступом. При цьому, виходячи із визначення терміну «професійна таємниця аудитора», відомості, які можуть бути віднесені до неї, є специфічними та не можуть мати статусу відкритої, загальнодоступної чи публічної інформації [5]. Очевидно, що складовими професійної таємниці можуть бути й інші види інформації, які вже мають окремий, визначений іншими законами статус та правовий режим захисту. Йдеться, в першу чергу, про «банківську таємницю», «комерційну таємницю» — різновиди «таємної інформації», а також про «персональні дані», що відносяться до «конфіденційної інформації» та мають специфічний режим захисту.

Норми частини третьої статті 3 закону, згідно з якими «особливості проведення аудиту фінансової звітності Національного банку України встановлюються ... іншими актами законодавства» суперечать статті 2 Закону України «Про Національний банк України», згідно з якою регулювання діяльності Національного банку України здійснюється виключно на законодавчому рівні. Крім того, особливості проведення зовнішнього аудиту Національного банку країни та банків встановлено Законами «Про Національний банк України» та «Про банки і банківську діяльність» відповідно, в той час як закон про аудит визначає загальні засади проведення аудиту [7–8].

Розділом IV закону передбачається атестація аудиторів шляхом складання іспитів у «незалежних центрах оцінювання знань, акредитованих комісією з атестації» (стаття 19), в той же час, порядку створення та функціонування відповідних «центрів» не визначено. Передбачено, що такі центри можуть створюються професійними організаціями аудиторів, однак законодавчих вимог чи критеріїв до порядку їх створення та складу не встановлюється. Відтак, наділення їх повноваженнями з проведення іспитів, які підтверджують «високий рівень теоретичних знань та професійну компетентність» аудиторів є необґрунтованим, а сам запропонований порядок підтвердження «високого рівня теоретичних знань та професійної придатності» аудиторів, що ставить під сумнів видані державою дипломи про здобуття

освіти певної кваліфікації — таким, що фактично є обмеженням на доступ до професії.

Статтею 29 закону передбачається, що «суб'єкт аудиторської діяльності для надання послуг з обов'язкового аудиту фінансової звітності призначається загальними зборами акціонерного товариства, загальними зборами учасників, засновником у недержавних унітарних підприємствах, органом управління за погодженням з центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування державної фінансової політики державних (комунальних) підприємств та господарських товариств, у яких державі належить 100 відсотків акцій (часток, паїв) статутного капіталу, іншим вищим органом управління відповідно до законодавства та установчих документів» [5].

Водночас, предметом регулювання закону є визначення засад аудиту фінансової звітності та провадження аудиторської діяльності в Україні. Визначення повноважень органів управління юридичних осіб не є предметом регулювання цього закону.

На сьогодні тільки Закон України «Про акціонерні товариства» містить норми щодо затвердження аудитора загальними зборами акціонерів [6]. Закон України «Про управління об'єктами державної власності», Закон України «Про господарські товариства» не містить запропонованих у законі повноважень загальних зборів учасників та органу управління щодо призначення аудитора, при цьому законом не вносяться відповідні зміни до базових законодавчих актів.

Розділом VIII закону запроваджується такий вид відповідальності аудиторів як «професійна відповідальність», підставою для притягнення до якої є вчинення ним «професійного проступку». Разом з тим, як вбачається із текстів розділу, мова йде про дисциплінарну відповідальність аудиторів та суб'єктів аудиторської діяльності.

При цьому в законі не враховано, що дисциплінарна відповідальність є видом юридичної відповідальності, що застосовується виключно до фізичних осіб, а тому потребує в зазначених статтях доповнення терміну «суб'єкт аудиторської діяльності» уточненням «фізична особа».

Застосування у тексті розділу одночасно термінів «професійна відповідальність», «професійний проступок» і «дисциплінарні заходи», «дисциплінарне провадження», «дисциплінарна справа», на нашу думку, не відповідає принципу юридичної визначеності, що є складовою принципу верховенства права, передбаченого статтею 8 Конституції України [1].

Відповідно до статті 43 закону відповідальність суб'єкта аудиторської діяльності перед замовником

аудиторських послуг та третіми особами обмежується виключно реальними збитками, що виникли внаслідок неправомірної дії або бездіяльності суб'єкта аудиторської діяльності у разі надання послуг з обов'язкового аудиту або огляду фінансової звітності. Упущена, втрачена вигода, додаткові витрати, що можуть бути понесені замовником аудиторських послуг та/або третіми особами, не відшкодовуються.

Разом з тим, це не узгоджується із статтею 22 Цивільного кодексу України, за якою особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування [2]. Збитками є: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

Згідно із абзацом другим частини першої статті 43 закону відповідальність суб'єкта аудиторської діяльності перед замовником аудиторських послуг, що не є обов'язковим аудитом або оглядом фінансової звітності, встановлюється договором між замовником та суб'єктом аудиторської діяльності.

Однак це не узгоджується із статтею 92 Конституції, за якою засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них визначаються виключно законами України [1].

Водночас слід зазначити, що згідно частини першої статті 7 закону аудиторські послуги надаються на підставі договору про надання аудиторських послуг, укладеного між суб'єктом аудиторської діяльності та замовником, а неаудиторські послуги — на підставі договору, письмового або усного звернення замовника до суб'єкта аудиторської діяльності. А відтак, оскільки аудиторські і неаудиторські послуги надаються лише на підставі договору, то і вчинення вищезазначеного порушення є невиконанням ним цивільно-правових зобов'язань, а отже наслідком такого порушення має бути цивільно-правова або господарська відповідальність.

Положення статей 42, 43 щодо обов'язкового укладення договору страхування цивільно-правової відповідальності суб'єкта аудиторської діяльності перед третіми особами не відповідають вимогам статті 5 Закону України «Про страхування». Згідно з цією статтею обов'язкові види страхування, які запроваджуються законами України, мають бути

включені до цього Закону. Забороняється здійснення обов'язкових видів страхування, що не передбачені цим Законом.

В X розділі «Прикінцеві та перехідні положення», який передбачає надання Національному банку України права «протягом трьох років з дня набрання чинності цим Законом відповідно до процедур, установлених нормативно-правовими актами Національного банку України, відхилити обрану банком для проведення зовнішнього аудиту аудиторську фірму або відсторонити аудиторську фірму, яка проводить зовнішній аудит банку» суперечить пункту 8 частини першої статті 92 Конституції України який передбачає врегулювання засад підприємництва виключно на законодавчому рівні.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямку. З урахуванням вищенаведеного,

вбачається, що закон не містить завершених правових механізмів, необхідних для реалізації передбачених концептуальних новацій в сфері організації аудиту в Україні.

Помилки, допущені при визначенні та використанні основних понятійних категорій, можуть призвести до неправильного застосування правових норм, в яких вони застосовуються.

З метою забезпечення дотримання зазначених принципів у законі має бути чітко визначено, які дії чи бездіяльність аудиторів і суб'єктів аудиторської діяльності-фізичних осіб визнаються дисциплінарними проступками, види стягнень, що можуть бути застосовані за вчинення цих проступків, порядок їх застосування.

У зв'язку з цим відповідні положення статей потребують доопрацювання.

Література

1. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-ВР>
2. Цивільний Кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
3. Податковий кодекс України № 2755-VI від 02.12.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
4. Директива 2006/43/ЄС Європейського Парламенту та Ради про обов'язковий аудит річної звітності та консолідованої звітності. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994844>
5. Закон України «Про аудит фінансової звітності та аудиторську діяльність» № 2258-VIII від 21.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19>
6. Закон України «Про акціонерні товариства» № 514- VI від 17.09.2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17>
7. Закон України «Про Національний банк України» № 679-XIV від 20.05.1999 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>
8. Закон України «Про банки і банківську діяльність» № 2121-3 від 07.12.2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>
9. Аудит: навч. посіб. / А. О. Баранов, Т. А. Наумова, А. І. Кашперська. Х. ХДУХТ. 2017. 246 с.
10. Аудит: навч. посіб. / С. І. Дерев'яно. Київ. ЦУЛ. 2016. 380 с.
11. Облік, аналіз, аудит, звітність та оподаткування в умовах глобалізації економіки: монографія / за ред. к. е. н. проф. Й. Я. Даньків / Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 300 с.
12. Організація і методика аудиту: навч. посіб. / М. Ф. Огійчук. К.: Аперта. 2014. 456 с.
13. Сучасний аудит: підр. / за ред. І. І. Пилипенко. К.: Інформ.-аналіт. агентство. 2015. 643 с.

References

1. The Constitution of Ukraine No. 254k / 96-ВР of June 28, 1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-ВР>
2. The Civil Code of Ukraine No. 435-IV dated 16.01.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
3. The Tax Code of Ukraine No. 2755-VI of 02.12.2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
4. Directive 2006/43 / EC of the European Parliament and of the Council on the statutory audit of annual accounts and consolidated accounts. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994844>
5. Law of Ukraine «On Audit of Financial Reporting and Audit Activity» No. 2258-VIII of 21.12.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2258-19>
6. Law of Ukraine «On Joint Stock Companies» No. 514-VI of September 17, 2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17>

7. The Law of Ukraine «On the National Bank of Ukraine» No. 679-XIV of May 20, 1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14>
8. The Law of Ukraine «On Banks and Banking Activity» No.2121–3 of December 7, 2000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.
9. Audit: tutor. manual /AND. O. Baranov, T. A. Naumov, A. I. Kashkarskaya. H.: KHDUKHT 2017. 246 s.
10. Audit: tutor. manual /WITH. I. Derevyanko. Kyiv.TSU.2016. 380 s.
11. Accounting, analysis, audit, reporting and taxation in the conditions of globalization of the economy: monograph / ed. Candidate of Economics prof. Y. Ya. Dankiv / Uzhgorod: Publishing House UzhNU «Goverla», 2018. 300 s.
12. Organization and method of audit: teaching. manual / M F. Ogiychuk. K.: Aperty. 2014. 456 s.
13. Contemporary audit: sub. / ed. I. I. Pylypenko. K.: Inform. Analyst. the agency. 2015. 643 s.

Моцна Ірина Володимирівна

*кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки, бізнесу та управління персоналом на транспорті
Український державний університет залізничного транспорту*

Мощная Ирина Владимировна

*кандидат экономических наук,
доцент кафедры экономики, бизнеса и управления персоналом на транспорте
Украинский государственный университет железнодорожного транспорта*

Motsna Iryna

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Ukrainian Public University of Railway Transport*

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-5076

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ФІЗІОЛОГІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРАЦІ

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ФИЗИОЛОГИИ И ПСИХОЛОГИИ ТРУДА

THE MODERN PROBLEMS OF LABOR PHYSIOLOGY AND PSYCHOLOGY

Анотація. У статті викладено короткий нарис розвитку та становлення двох галузей психофізіологічних знань – фізіології та психології праці, як самостійних областей науки. Описані основні передумови до їх виникнення та подальшого розвитку. Здійснено огляд з приводу історії розвитку та становлення двох галузей психофізіологічних знань – фізіології та психології праці, як самостійних областей науки, виявлено основні передумови до їх виникнення. Відображені найбільш значні досягнення вчених ХХ сторіччя та сучасності, що працюють за даним спрямуванням. Сформульовано основні аспекти щодо підвищення працездатності та створення умов оптимальної життєдіяльності, організації робочих місць, раціоналізації трудових процесів, оптимізації виробничого середовища, і як наслідок, зростанню ефективності праці в цілому. Зазначені проблеми сучасної фізіології та психології трудової діяльності. Надано рекомендації щодо оптимізації трудового процесу в системі наукової організації трудової діяльності людини. Встановлено, що застосування фізіо-психологічних законів в організації трудової діяльності працівників має позитивний вплив в удосконаленні управління персоналу на підприємствах.

Ключові слова: фізіологія та психологія праці, психотехніка, трудова діяльність, раціоналізація праці.

Аннотация. В статье изложено краткий очерк развития и становления двух частей психофизиологических знаний – физиологии и психологии труда, как самостоятельных областей науки. Описаны основные предпосылки к их возникновению и дальнейшего развития. Осуществлен обзор по истории развития и становления двух частей психофизиологических знаний – физиологии и психологии труда, как самостоятельных областей науки, выявлены основные предпосылки к их возникновению. Отражены наиболее значительные достижения ученых ХХ века и современности, работающих по данному направлению. Сформулированы основные аспекты по повышению работоспособности и создания условий оптимальной жизнедеятельности, организации рабочих мест, рационализации трудовых процессов, оптимизации производственной среды, и как следствие, росту эффективности труда в целом. Указаны проблемы современной физиологии и психологии трудовой деятельности. Даны рекомендации по оптимизации трудового процесса в системе научной организации трудовой деятельности человека. Установлено, что применение физио-психологических законов в организации трудовой деятельности работников оказывает положительное влияние в совершенствовании управления персонала на предприятиях.

Ключевые слова: физиология и психология труда, психотехника, трудовая деятельность, рационализация труда.

Summary. The article outlines a brief essay on the development and formation of two branches of psychophysiological knowledge – physiology and psychology of labor as separate areas of science. The basic preconditions for their emergence and further development are described. The review on the history of development and formation of two branches of psychophysiological knowledge – physiology and psychology of labor, as independent areas of science, revealed the basic preconditions for their emergence. The most significant achievements of the 20th century scientists and contemporaries working in this direction are shown.

The main aspects of improving the efficiency and creating conditions for optimal livelihoods, organization of workplaces, rationalization of labor processes, optimization of the production environment, and, as a consequence, increase in the efficiency of labor in general are formulated. The mentioned problems of modern physiology and psychology of labor activity. The recommendations on optimization of labor process in the system of scientific organization of human labor activity are given. Found that application Physiological and psychological laws in the organization of labor activities of employees have a positive impact on improving the management of personnel at enterprises.

Key words: physiology and psychology of labor, psychotechnics, labor activity, rationalization of labor.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день праця, трудова діяльність людини набуває особливого важливого значення, адже через працю людина реалізує свій фізичний та розумовий потенціал. Від результатів трудової діяльності, рівня її виконання залежить ступінь задоволення особистісних та суспільних потреб. І саме розуміння тонкощів та деталей наук фізіології та психології праці, своєчасна їх імплементація дозволяють зробити трудову діяльність більш плідною та ефективною. Проте, розуміння фізіології та психології праці нерозривно пов'язане з дослідженням історії виникнення та критичним аналізом подальших змін на етапі розвитку цих наук. У зв'язку з цим, в роботі здійснено огляд з приводу історії розвитку та становлення двох галузей психофізіологічних знань — фізіології та психології праці, як самостійних областей науки, виявлено основні передумови до їх виникнення, відображено найбільш вагомий досягнення вчених ХХ сторіччя та сучасності, що працюють над даним питанням, зазначено сучасні проблеми фізіології та психології трудової діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розвиток фізіології і психології праці пов'язаний з іменами таких видатних вчених, як І. П. Павлов [1], К. В. Анохін [2], В. М. Бехтерев [3]. Розробкою методологічних і науково-практичних проблем психології праці та управління персоналом й нарощування інтелектуального потенціалу активно займаються вітчизняні вчені-економісти О. В. Моліна [4], Е. М. Лібанова [5], Я. В. Крушельницька [6], І. А. Киршин, О. В. Варушина [7], І. І. Максименко [8] та ін. Цікавими і корисними для подальшого застосування у вітчизняних дослідженнях людського розвитку та управління персоналом є праці західних економістів, які розширюють існуючі уявлення про кінцеві цілі соціально-економічного розвитку, роль і місце людини у ньому.

Мета статті. У завдання статті входило виявлення та формулювання основних сучасних проблем фі-

зіології та психології праці. Формування основних фізіологічних та психологічних компонентів, що впливають на розвиток людського потенціалу та управління персоналом на підприємствах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Фізіологія та психологія праці, як окремі галузі науки, з'явилися всього трохи 100 років тому — на початку ХХ століття. Їх розвитку сприяли наступні фактори: перш за все, це виведення накопичених знань в області загальної фізіології і загальної психології на досить високий рівень, значний обсяг практичних досліджень щодо індивідуальних відмітних особливостей людей з аналізаторською чутливістю, прояву психічних функцій тощо.; стрімкий розвиток виробничих сил, впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу, що передбачало вдосконалення трудових процесів, здійснення професійного відбору кадрів і т. д. [9]. Проте, ідеї вивчення методів роботи, з урахуванням наукових даних про людину, мають давнішу історію. Так, ще Галілео Галілей робив спроби вивчення рухової активності людини за допомогою математичного апарату. При цьому, ним було відкрито фактор втоми, що ускладнює застосування математичних методів в процесі вивчення трудової діяльності [10].

В 70-і роки ХХ сторіччя триває розроблення актуальних проблем фізіології та психології праці. Вони стосуються дослідження граничних можливостей людини під час трудової діяльності (Д. Мейстер — США; К. Марелл і А. Чапаніс — Великобританія); вивчення фізіологічних характеристик праці операторів (З. Етон — Польська Народна Республіка), розгляду загальних питань психології людини при різних типах діяльності (Ж. Піаже; К. Халл — США) тощо [11].

В СРСР вже в 20-і роки замість переважного вивчення м'язової діяльності був висунутий принцип багатоаспектного вивчення трудової діяльності людини. Великий внесок у комплексне вирішення цієї

проблеми вніс створений А. Гастевим у 1920 році, центральний інститут праці при ВЦСПС. У інституті були об'єднані дослідження фізіологів, гігієністів, психологів і соціологів (роботи Гастева, С. Р. Геллерштейна, М. І. Виноградова, А. Д. Слоніма, Н. А. Бернштейна). З розвитком автоматизованого виробництва фізіологія та психологія праці звертається до вивчення особливостей операторської діяльності людини. У зв'язку з цим, головна увага приділяється комплексному дослідженню функції організму, особливо центральної нервової системи і органів чуття. Дослідження Н. В. Зимкіна, І. С. Кандрора, З. М. Золіної, В. В. Розенבלата дозволили виявити ряд нових закономірностей формування та підтримки трудової діяльності, а роботи М. О. Зінченко, Р. М. Зараковського, Б. Ф. Ломова дають основні методики комплексного її опису.

Сучасні науковці також активно розробляють проблемні питання і шукають можливості щодо їх оптимізації [12, с. 29–34; 3].

В Україні над проблемами фізіології та гігієни праці на сьогоднішній день працюють Київський інститут медицини праці АМН України, Український науково-дослідний інститут промислової медицини, Харківський науково-дослідний інститут гігієни праці та профзахворювань, Донецький науково-дослідний інститут медико-екологічних проблем Донбасу та вугільної промисловості. Такі вчені, як А. О. Навакатікян, Ю. І. Кундієв, Г. Т. Чукмасова та інші досліджують теоретичні та практичні проблеми фізіології та гігієни операторської та розумової праці, вплив факторів виробничого середовища на працездатність і втому працівників тощо. Питання охорони та безпеки праці знаходяться у віданні Національного науково-дослідного інституту охорони праці [6].

Проблемами психології праці займалися такі вчені, як К. К. Платонов, М. Д. Левітов, П. М. Рубінштейн, П. Ф. Добринін, Є. А. Клімов. Основи інженерної психології, розглядаються як частина психології праці, викладена в публікаціях таких вчених, як: Ф. Ломов, Б. О. Душков, В. П. Зінченко, В. М. Муніпов, В. Ф. Венда [13, с. 125–151].

Серед основних проблем фізіології та психології можна сформулювати наступні: проблеми психологічних закономірностей формування конкретних форм трудової діяльності (психологічний аналіз професійної діяльності, основи ергономіки трудових рухів, психічні регулятори праці та ін.), проблеми закономірностей і функціонування людини як суб'єкта (формування професійних навичок, знань, умінь; професійна придатність та професіоналізм, професійний добір тощо).

Перехід України від адміністративно-командної економіки до ринкової висуває до фізіології і психології праці нові теоретичні та практичні завдання, серед яких слід виділити найбільш важливі: це розробка фізіологічних та психологічних критеріїв оптимальної організації різних видів праці; обґрунтування методів ліквідації дефіциту м'язових навантажень і рухової активності працівника; гуманізація праці на підприємствах різних форм власності на основі впровадження санітарно-гігієнічних норм, техніки безпеки, раціональних режимів праці та відпочинку; розробка механізмів формування у людей психологічних установок на ринкову поведінку в сфері діяльності; вивчення мотиваційних механізмів підвищення ефективності праці; психологічне обґрунтування соціально-трудових відносин між суб'єктами ринку праці (роботодавцями і найманими працівниками); розробка критеріїв і шляхів забезпечення конкурентоспроможності людини на ринку праці; вдосконалення методів професійного самовизначення молоді; вивчення механізмів самореалізації особистості в трудовій діяльності; вдосконалення методів професійної орієнтації, переорієнтації та професійного відбору; вдосконалення методів виробничого навчання; психологічні проблеми незайнятого населення та безробіття [14; 15; 16; 17].

Реалізація цих завдань заснована на таких фундаментальних теоретичних положеннях фізіології та психології праці, як працездатність, дієздатність, втома, відновлювальні процеси в організмі людини; трудове напруження і оптимальний його рівень; засвоєння ритму діяльності; закономірності динаміки психічних функцій працівника в різних видах професійної діяльності; вплив діяльності (або/та незайнятості) на формування і реалізацію особистісних властивостей людини.

Загальні завдання фізіології праці полягають у вивченні форм виявлення робочої діяльності станів, що виникають в організмі людини, фізіологічних закономірностей та механізмів, які характеризують зміни в організмі людини під час роботи. Поряд із загальними завданнями виділяють завдання, зумовлені основними напрямками економічних та соціальних перетворень, які характеризують етап розвитку держави. Так, наприклад, обслуговування нового обладнання на сучасних виробництвах (атомних електростанціях, електронних підприємствах, роботизованих виробничих лініях, пультах управління, лазерних та плазмових установках тощо) вимагає не тільки високої кваліфікації персоналу, а й дотримання відповідних гігієнічних та фізіологічних вимог до умов роботи. На сучасному етапі завдання фізіології праці можна сформулювати так:

Фізіологічна оцінка нових видів організації праці, нової технології, сучасного обладнання, що використовуються у промисловості та сільському господарстві.

Вивчення фізіолого-гігієнічних особливостей трудової діяльності працівників нових професій — наладчиків, операторів, апаратників, які обслуговують сучасні виробництва.

Встановлення фізіологічних закономірностей виникнення та механізмів формування таких негативних станів, як втома, монотонність, гіподинамія, нервово-емоційне напруження, перенапруження.

Вивчення характеру та механізму дії таких факторів, як ультра-, інфразвук, іонізуюче та лазерне випромінювання, електромагнітне поле тощо.

Вивчення особливостей фізіологічних функцій у трудовій діяльності різних груп працівників, а саме: жінок, підлітків, осіб похилого віку.

Наукове обґрунтування методів виробничого навчання, професійного відбору та профорієнтації.

Розробка сучасних науково обґрунтованих рекомендацій щодо побудови оптимальних режимів праці та відпочинку, упорядкування обладнання, робочих місць, організації технологій, профілактики несприятливих впливів нервово-емоційного перенапруження, гіподинамії, монотонності, втоми тощо.

Удосконалення методичного рівня здійснюваних досліджень шляхом модернізації апаратури, розширення методів дослідження, застосування математичних та програмних способів збору та аналізу одержаних даних тощо.

Методи дослідження в фізіології праці у кожному конкретному випадку визначаються за характером її завдань. У зв'язку з тим, що одним із центральних завдань фізіології праці є вивчення фізіологічних процесів у організмі людини, яка працює, важливе місце займають фізіологічні та біохімічні методи дослідження функцій центральної нервової системи (ЦНС), аналізаторів, серцево-судинної (ССС), дихальної (ДС) та м'язової систем, системи крові тощо.

Як показують теоретичні і експериментальні дослідження останніх років, мотивація людини до

продуктивної праці може з успіхом здійснюватися не лише матеріальним заохоченням, а й іншими «вищими» чинниками такими, як прагненням до творчої самореалізації, дослідницькою мотивацією, бажанням дістати схвалення товаришів по роботі, відчуттям причетності до масштабних планів суспільства. В психологічних дослідженнях зауважувалось, що висока мотивація праці, професійні або статусні досягнення значно знижує конфліктність персоналу на підприємствах. Висока мотивація в деяких випадках згладжує навіть психологічну несумісність.

Якість і продуктивність трудової діяльності багато в чому залежать не тільки від досконалості її організації, оснащення, умов, але і від згуртованості колективу, від характеру взаємин у ньому, емоційної атмосфери. Часто саме дружелюбність, товариська взаємодопомога, взаємовиручка, переважання позитивних емоцій, простота відносин є основою для формування таких важливих соціально-психологічних феноменів, як трудовий ентузіазм. Крім того слід звернути увагу на наявність в колективі високої організаційної культури, як системи цінностей, правил, традицій, заборон, котрі поділяють всі члени організації. Отже, сприятливий психологічний клімат у колективі є чинником, що істотно впливає на ефективність роботи підприємства в цілому.

Висновки з даного дослідження та перспективи розвитку даного напрямку досліджень. Знання викладених у статті фундаментальних основ дозволяє вирішити прикладні проблеми фізіології і психології праці, пов'язані з психофізіологічним обґрунтуванням конкретної організації праці та соціально-психологічних аспектів життєдіяльності працівників. Знання та усвідомлення проблем фізіології та психології праці має сприяти підвищенню працездатності та створенню умов оптимальної життєдіяльності, організації робочих місць, раціоналізації трудових процесів, оптимізації виробничого середовища, і як наслідок, зростанню ефективності праці в цілому.

Література

1. Павлов И. П. Мозг и психика [Текст]: избр. психол. тр. / И. П. Павлов под ред. М. Г. Ярошевского; Рос. акад. образования, Моск. психол.-соц. ин-т. — М.: МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2004. — 358 с.
2. Анохин К. В. Долговременная память в нейронных сетях: Клеточные и системные механизмы [Текст] / К. В. Анохин — М.: МИФИ, 2009.
3. Бехтерев В. М. Избранные работы по социальной психологии [Текст] / В. М. Бехтерев — М.: 1994. — 120 с.
4. Моліна О. В. Соціально-економічний розвиток регіонів Українського Причорномор'я: теорія, методологія, практика [Текст]: Монографія / За редакцією академіка НАН України Б. В. Буркинського. — Одеса: Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2010. — 376 с.
5. Лібанова Е. М. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки і сучасний стан [Текст]: Щорічна доповідь / Е. М. Лібанова, Н. С. Власенко, О. С. Власюк та ін. — К.: 2002. — 110 с.
6. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці [Текст]: Підручник / Я. В. Крушельницька — К.: КНЕУ, 2003. — 367 с.
7. Киршин И. А. Роль федеральных университетов в развитии и реализации интеллектуального потенциала страны и региона. [Электронный ресурс] / И. А. Киршин, Е. В. Вашурина. URL: http://ifets.ieee.org/russian/depository/v13_i3/pdf/12r.pdf
8. Методологія сталого розвитку: цивілізаційний контекст [Текст]: монографія / В. Х. Арутюнов, С. І. Присухін, В. М. Свінцицький, Т. В. Глебова, Т. С. Пітякова, Т. М. Дерев'яно, В. І. Пустовойт; Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана. — К.: 2010. — 296 с.
9. Олійниченко О. М., Капінус Л. В. Фізіологія та психологія праці: конспект лекції для студентів з дисципліни «Фізіологія та психологія праці» для студентів 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» галузі знань 0305 «Економіка і підприємництво денної форми навчання. Київ: НУХТ, 2012. — 177 с.
10. Шнейдер Л. Б. Человек и работа: радиус профессионализма // Актуальные проблемы психологии труда, инженерной психологии и эргономики. Вып. 7 / под ред. А. А. Обознова, А. Л. Журавлева. Москва: Институт психологии РАН, 2015. — С. 23–37.
11. Малхазов О. Р. Психологія праці: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 208 с.
12. Гірман А. П. Соціально-економічні аспекти формування безпечних умов праці // Вісник ДДФА. — 2013. — № 2 (30). — С. 29–34.
13. Дружилов С. А. Психология профессионализма. Харьков: Гуманитарный центр, 2011. — 296 с.
14. Поваренков Ю. П. Проблемы психологии профессионального становления личности. Саратов: Саратовский гос. соц-экон. ун-т, 2013. — 322 с.
15. Кухарчук А. М. Человек и его профессия: пособие. Минск: Современное слово, 2006. — 543 с.
16. Толочек В. А. Современная психология труда. Санкт-Петербург: Питер, 2005. — 479 с.
17. Толочек В. А. Психология труда. 2-е изд. доп. Санкт-Петербург: Питер, 2017. — 480 с.

References

1. Pavlov I. P. Mozg i psikhika [Tekst]: izbr. psikhol. tr. / I. P. Pavlov pod red. M. G. Yaroshevskogo; Ros. akad. obrazovaniya, Mosk. psikhol.-sots. in-t. — M.: MPSI; Voronezh: MODEK, 2004. — 358 s.
2. Anokhin K. V. Dolgovremennaya pamyat v neyronnykh setyakh: Kletochnye i sistemnye mekhanizmy [Tekst] / K. V. Anokhin — M.: MIFI, 2009.
3. Bekhterev V. M. Izbrannye raboty po sotsialnoy psikhologii [Tekst] / V. M. Bekhterev — M.: 1994. — 120 s.
4. Molina O. V. Socialjno- ekonomichnyj rozvytok reghioniv Ukraijnsjkogho Prychornomor'ja: teorija, metodologhija, praktyka [Tekst]: Monoghrafija / Za redakcijeju akademika NAN Ukraijny B. V. Burkynsjkogho. — Odesa: Instytut problem rynku ta ekonomiko-ekologhichnykh doslidzhenj NAN Ukraijny, 2010. — 376 s.
5. Libanova E. M. Ljudsjkyj rozvytok regioniv Ukraijny: metodyka ocinky i suchasnyj stan [Tekst]: Shhorichna dopovidj / E. M. Libanova, N. S. Vlasenko, O. S. Vlasjuk ta in. — K.: 2002. — 110 s.
6. Krusheljnycjka Ja. V. Fiziologhija i psykhologhija praci [Tekst]: Pidruchnyk / Ja. V. Krusheljnycjka — K.: KNEU, 2003. — 367 s.
7. Kirshin I. A. Rol federalnykh universitetov v razvitii i realizatsii intellektualnogo potentsiala strany i regiona. [Elektronnyy resurs] / I. A. Kirshin, Ye. V. Vashurina. URL: http://ifets.ieee.org/russian/depository/v13_i3/pdf/12r.pdf
8. Metodologhija stalogho rozvytku: cyvilizacijnyj kontekst [Tekst]: monoghrafija / V. Kh. Arutjunov, S. I. Prysukhin, V. M. Svincicjkyj, T. V. Ghljebova, T. S. Pitjakova, T. M. Derev'janko, V. I. Pustovojt; Kyjiv. nac. ekon. un-t im. V. Ghetjmana. — K.: 2010. — 296 s.

9. Olijnychenko O. M., Kapinus L. V. Fiziologhija ta psykhologhija praci: konspekt lekciji dlja studentiv z dyscypliny «Fiziologhija ta psykhologhija praci» dlja studentiv 6.030505 «Upravlinnja personalom ta ekonomika praci» ghaluzi znanj 0305 «Ekonomika i pidpryjemnyctvo dennoji formy navchannja. Kyjiv: NUKhT, 2012. — 177 s.

10. Shneyder L. B. Chelovek i rabota: radius professionalizma // Aktualnye problemy psikhologii truda, inzhenernoy psikhologii i ergonomiki. Vyp. 7 / pod red. A. A. Oboznova, A. L. Zhuravleva. Moskva: Institut psikhologii RAN, 2015. — S. 23–37.

11. Malkhazov O. R. Psykhologhija praci: navchalnyj posibnyk. Kyjiv: Centr uchbovoji literatury, 2010. — 208 s.

12. Ghirman A. P. Socialjno-ekonomichni aspekty formuvannja bezpechnykh umov praci. Visnyk DDFa. — 2013. — # 2 (30). — S. 29–34.

13. Druzhilov S. A. Psikhologiya professionalizma. Kharkov: Gumanitarnyy tsentr, 2011. — 296 s.

14. Povarenkov Yu. P. Problemy psikhologii professionalnogo stanovleniya lichnosti. Saratov: Saratovskiy gos. sots-ekon. un-t, 2013. — 322 s.

15. Kukharchuk A. M. Chelovek i ego professiya: posobie. Minsk: Sovremennoe slovo, 2006. — 543 s.

16. Tolochek V. A. Sovremennaya psikhologiya truda. Sankt-Peterburg: Piter, 2005. — 479 s.

17. Tolochek V. A. Psikhologiya truda. 2-e izd. dop. Sankt-Peterburg: Piter, 2017. — 480 s.

Пилипенко Вячеслав Валентинович
кандидат економічних наук, доцент
Сумський національний аграрний університет
Пилипенко Вячеслав Валентинович
кандидат экономических наук, доцент
Сумский национальный аграрный университет
Pylypenko Viacheslav
PhD in Economics, Associate Professor
Sumy National Agrarian University
ORCID: 0000-0001-5995-013X

Пилипенко Надія Миколаївна
кандидат економічних наук, доцент
Сумський національний аграрний університет
Пилипенко Надежда Николаевна
кандидат экономических наук, доцент
Сумский национальный аграрный университет
Pylypenko Nadiia
PhD in Economics, Associate Professor
Sumy National Agrarian University
ORCID: 0000-0002-1064-389X

Беляєва Владислава Віталіївна
студентка
Сумського національного аграрного університету
Беляева Владислава Витальевна
студентка
Сумского национального аграрного университета
Bieliaieva Vladislava
Student of the
Sumy National Agrarian University
ORCID: 0000-0002-8806-1144

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-5074

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ
СУЧАСНИХ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ЗМІН**

**СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В КОНТЕКСТЕ
СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ**

**SOCIO-ECONOMIC POLICY IN THE CONTEXT
OF MODERN TECHNOLOGICAL CHANGES**

Анотація. Сучасний етап технологічної революції, який супроводжується масовою автоматизацією виробничих процесів із застосуванням штучного інтелекту, характеризується посиленням розшарування населення, зростанням структурного безробіття, загостренням соціального становища практично в усіх країнах, включаючи Україну. Тенденція

збільшення нерівномірності розподілу національного доходу у світі посилюється в усіх регіонах світу, проте темпи її зростання є різними.

Експоненційне прискорення темпів розвитку сучасних технологій, цифровізація економіки та автоматизація виробничих процесів таїть в собі загрозу розширення прірви між найбіднішими та найбагатшими. Широке впровадження роботів та штучного інтелекту навіть до невиробничої сфери – страхування, медицина, готельно-ресторанний бізнес – зменшує можливість адсорбції робочої сили, що вивільняється в галузях матеріального виробництва. Це неминуче призводить до зростання структурного безробіття, тривалість якого теж росте.

Найважливішим чинником, який впливає на нерівномірність розподілу доходів, є державна соціально-економічна політика, одним із варіантів якої є запровадження податку на роботів, який дасть змогу фінансувати програми перепідготовки та соціальної підтримки людей, що втратили роботу через автоматизацію виробничих процесів. Проте, хоча введення такого податку трохи зменшить темпи роботизації виробництва, даючи тим самим більше часу на адаптацію суспільства до нового технологічного укладу, на жаль, самої суті проблеми – витіснення людини із виробничих процесів – не вирішує, оскільки все, що може бути алгоритмізовано, неминуче буде автоматизовано.

Іншим варіантом є запровадження безумовного базового доходу замість існуючих соціальних програм. На думку авторів, запровадження ББД є справою майбутнього. Сьогодні в Україні з метою недопущення росту майнового розшарування слід використовувати вже відомі інструменти, такі як прогресивне оподаткування, введення податку на майно (починаючи з певного рівня), введення акцизів на товари розкоші і т. ін. Отримані кошти слід спрямовувати на фінансування створення нових робочих місць в галузях, що відносяться до інфраструктури, екологічно чистих виробництв, охорони довкілля, сфери культури і дозвілля. При цьому прогресію слід застосовувати починаючи з двократного розміру середньої зарплати. Це збереже стимули до продуктивної праці і водночас зменшуватиме нерівномірність в доходах.

Ключові слова: технологічні зміни, нерівномірність розподілу доходів, соціально-економічна політика.

Аннотация. Современный этап технологической революции, сопровождается массовой автоматизацией производственных процессов с применением искусственного интеллекта, характеризуется усилением расслоения населения, ростом структурной безработицы, обострением социального положения практически во всех странах, включая Украину. Тенденция увеличения неравномерности распределения национального дохода в мире усиливается во всех регионах мира, однако темпы ее роста различны.

Экспоненциальное ускорение темпов развития современных технологий, цифровизация экономики и автоматизация производственных процессов таит в себе угрозу расширения пропасти между бедными и богатыми. Широкое внедрение роботов и искусственного интеллекта даже в непродуцированной сфере – страхование, медицина, гостинично-ресторанный бизнес – уменьшает возможность адсорбции рабочей силы, высвобождающейся в отраслях материального производства. Это неизбежно приводит к росту структурной безработицы, продолжительность которой тоже растет.

Важнейшим фактором, влияющим на неравномерность распределения доходов, является государственная социально-экономическая политика, одним из вариантов которой является введение налога на роботов, который позволит финансировать программы переподготовки и социальной поддержки людей, потерявших работу из-за автоматизации производственных процессов. Однако, хотя введение такого налога немного снизит темпы роботизации производства, давая тем самым больше времени на адаптацию общества к новому технологическому укладу, самой сути проблемы – вытеснение человека из производственных процессов – не решает, поскольку все, что может быть алгоритмизировано, неизбежно будет автоматизировано.

Другим вариантом является введение безусловного базового дохода вместо существующих социальных программ. По мнению авторов, введение ББД является делом будущего. Сегодня в Украине с целью недопущения роста имущественного расслоения следует использовать уже известные инструменты, такие как прогрессивное налогообложение, введение налога на имущество (начиная с определенного уровня), введение акцизов на товары роскоши и т.д. Полученные средства следует направлять на финансирование создания новых рабочих мест в отраслях, относящихся к инфраструктуре, экологически чистым производствам, охране окружающей среды, сфере культуры и досуга. При этом прогрессию следует применять, начиная с двукратного размера средней зарплаты. Это сохранит стимулы к производительному труду и одновременно будет уменьшать неравномерность в доходах.

Ключевые слова: технологические изменения, неравномерность распределения доходов, социально-экономическая политика.

Summary. The current stage of the technological revolution, accompanied by mass automation of production processes with the use of artificial intelligence, is characterized by increased stratification of the population, an increase in structural

unemployment, an exacerbation of the social situation in almost all countries, including Ukraine. The tendency to increase the uneven distribution of national income in the world is increasing in all regions of the world, but its growth rates are different.

The exponential acceleration of the pace of development of modern technologies, digitalization of the economy and automation of production processes carries with it the threat of widening the gap between the poor and the rich. The widespread introduction of robots and artificial intelligence, even in the non-production sphere – insurance, medicine, hotel and restaurant business – reduces the possibility of adsorption of labor, released in the industries of material production. This inevitably leads to an increase in structural unemployment, the duration of which is also increasing.

The most important factor affecting the uneven distribution of income is the state social and economic policy, one of the options for which is the introduction of a tax on robots, which will finance retraining programs and social support for people who have lost their jobs due to automation of production processes. However, although the introduction of such a tax will slightly reduce the rate of robot's production, thus giving more time for society to adapt to the new technological structure, the very essence of the problem – the crowding out of people from the production processes – does not solve, since everything that can be algorithmized will inevitably be automated.

Another option is to introduce unconditional basic income instead of existing social programs. According to the authors, the introduction of unconditional basic income is a matter of the future. Today, in order to prevent the growth of property stratification in Ukraine, already well-known tools should be used, such as progressive taxation, the introduction of property tax (starting from a certain level), the introduction of excise taxes on luxury goods, etc. The funds received should be used to finance the creation of new workers places in the sectors related to infrastructure, environmentally friendly production, environmental protection, culture and leisure. At the same time, the progression should be applied starting from twice the average salary. This will retain incentives for productive work and at the same time reduce income inequality.

Key words: technological changes, uneven distribution of income, socio-economic policy.

Постановка проблеми. Сучасні зміни в розвитку світової економіки, які викликані перш за все НТР (промислова революція 4.0) та глобалізацією, індукують безліч соціальних, екологічних, культурних та інших проблем, масштаб яких постійно зростає [1]. Ми є свідками підтвердження того, що Е. Тоффлер [2] називав наслідками третьої хвилі розвитку цивілізації (яку різні вчені називають інформаційною, постіндустріальною, технократичною і т.д.).

Жодна країна світу, навіть найпотужніша (США чи Китай, наприклад) сьогодні не може самотужки вирішити ці проблеми, оскільки в глобальному світі проблеми окремої країни чи регіону стають неминуче загальносвітовими проблемами. Міграційна криза в ЄС, наприклад, викликана не тільки (а, можливо, і не стільки!) політичною нестабільністю в Африці та на Близькому Сході, а й змінами клімату, які змушують мільйони людей кидати свої домівки в пошуках кращої долі. Наростаючі проблеми, підсилені світовою кризою 2008 року, посилюють соціальну напругу в суспільстві, підживлюють антиглобалістські сили, розхитують основи демократії в Європі та Північній Америці. Масові заворушення у Франції (відомі як рух «жовтих жилетів») є останнім, достатньо яскравим прикладом свідченням можливих наслідків загострення соціальних протиріч.

Аналіз останніх досліджень. Останнім часом питання розвитку економіки та суспільства, викликані наслідками технологічної революції, розглядаються багатьма вченими, як в Україні, так і за кордоном,

зокрема К. Швабом [3], Дж. Кей [4], М. Сандбу [5], Г. Сорманом [6], В. Гецеєм [7], Б. Данілішиним та багатьма іншими. Але проблема посилення майнового розшарування та нерівномірності розподілу доходів, викликана розвитком технологій, на наш погляд, має пріоритетне значення.

Метою статті є аналіз соціальних наслідків сучасних технологічних змін та пошук можливих шляхів їх розв'язання.

Викладення основного матеріалу дослідження. Найбільш важливою в комплексі соціальних проблем є загострення соціальної нерівності. В світі існує досить велика розбіжність концентрації національного доходу в руках найбагатшого дециля населення. За даними доповіді «World inequality report 2018» [8] найменша частка національного доходу належала найбагатшій частині населення в європейських країнах — 37% проти 61% в країнах Близького Сходу (рис. 1).

Тенденція посилення нерівномірності розподілу національного доходу у світі посилюється в усіх регіонах світу, проте темпи зростання нерівномірності є різні (рис. 2).

Можна, безумовно, аналізувати всю сукупність чинників, що вплинула на нерівномірність розподілу доходів, проте, на нашу думку, найважливішим є державна соціальна політика.

Так, зокрема, порівнюючи ситуацію в США та Західній Європі за останні півстоліття, ми бачимо різкий контраст. Якщо в США частка найбагатшо-

го процентіля в національному доході зростає з 12 % у 1980р. до більш, ніж до 20 % 2016р., то в Західній Європі лише з 10 до 12 % . Натомість частка 50 % найбідніших в Західній Європі зменшилась менше, ніж на 2 відсоткових пункти, а США — більше, ніж на 7 (рис. 3).

В доповіді Oxfam, презентованої на Всесвітньому форумі у Давосі в січні 2018 року було зазначено, що 82 % приросту всього багатства Землі, створеного за рік отримало лише 1 % найбагатших, в той

час як 50 % найбідніших не додали до свого статку нічого [9, с. 8].

Що ж спричиняє підсилення такої нерівності в доходах, незважаючи на достатньо дієву антимонопольну політику в розвинених країнах, потужну соціальну підтримку населення, традиційну орієнтацію на середній клас в країнах Заходу. Очевидно, що одним із найважливіших чинників є науково-технічна революція. Саме експоненційне прискорення темпів розвитку сучасних технологій, цифровізація економіки

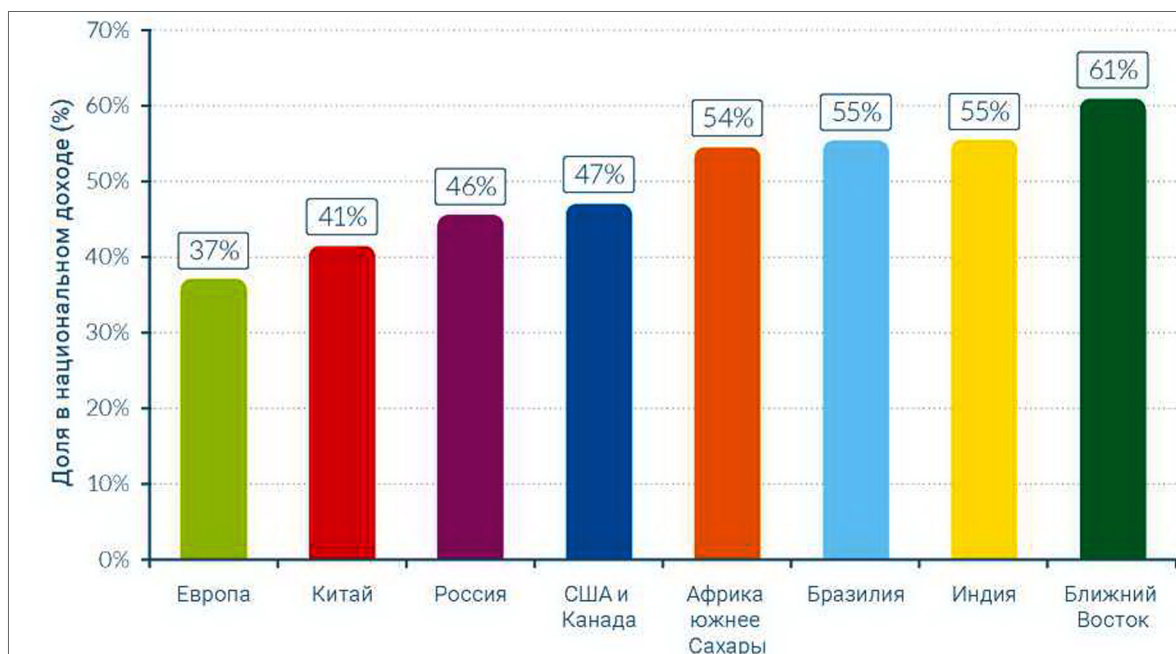

Рис. 1. Частка національного доходу, що припадала на 10 % найбагатших в різних регіонах світу у 2016 році
Джерело: WID.world (2017) [8]

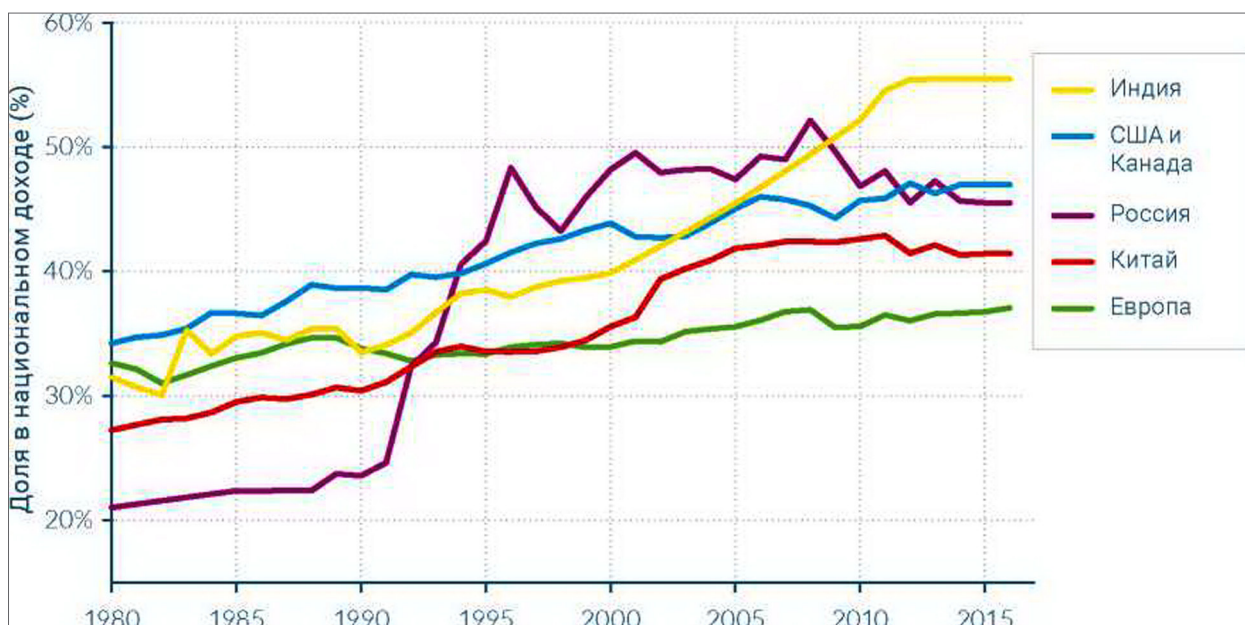

Рис. 2. Частка 10 % найбагатших в національному доході в різних регіонах світу
Джерело: WID.world (2017) [8]

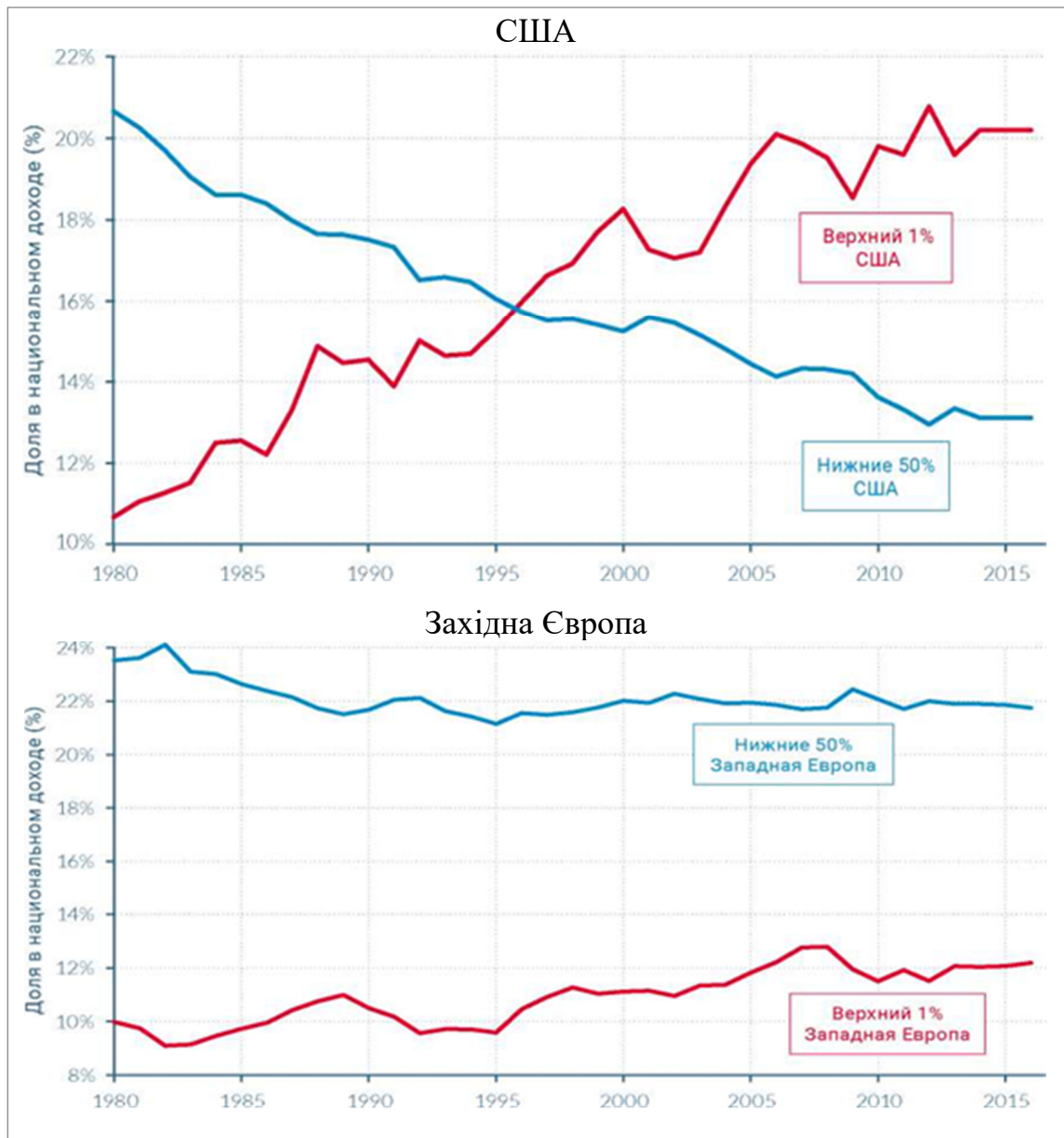

Рис. 3. Частка 1 % найбагатших та 50 % найбідніших за 1980–2016 рр.

Джерело: WID. world (2017) [8]

та автоматизація виробничих процесів таїть в собі загрозу розширення прірви між найбіднішими та найбагатшими. Широке впровадження роботів та штучного інтелекту (AI – Artificial Intelligence) навіть до невиробничої сфери — страхування, медицина, готельно-ресторанний бізнес, зменшує можливість адсорбції робочої сили, що вивільняється в галузях матеріального виробництва. Це неминуче призводить до зростання структурного безробіття, тривалість якого теж росте.

НТП протягом всього попереднього періоду історії цивілізації був спрямований на зменшення кількості праці, яку потрібно було затрачувати людині для отримання необхідних їй благ. Якщо спочатку механізмами витіснялася фізична праця, а людині

залишалася сфера розумової праці і зміна характеру праці визначала зміну структури економіки — скорочення частки промисловості і зростання сектору послуг, то в умовах панування «розумних» машин людині залишається все менше і менше сфер застосування своєї праці. AI сьогодні пише оповідання і звіти із спортивних змагань, дає експертне заключення по страхових випадках, ставить діагноз хворим, обслуговує клієнтів у ресторанах, підшукує вакансії для безробітних і взагалі робить те, що ще донедавна вважалося суто людською прерогативою [10].

Що може зробити сучасне суспільство, щоб виправити ситуацію, що склалася?

Одним із варіантів є запровадження податку на роботів, яке запропонували Б. Гейтс та У. Баффет.

Цей податок дасть змогу фінансувати програми перепідготовки та соціальної підтримки людей, що втратили роботу через автоматизацію виробничих процесів [11]. Введення такого податку трохи зменшить темпи роботизації виробництва, даючи тим самим більше часу на адаптацію суспільства до нового технологічного укладу. Проте, такий варіант не вирішує, на жаль, самої суті проблеми — витіснення людини із виробничих процесів. Будь-яка діяльність, яка може бути алгоритмізована, неминуче буде автоматизована, що призведе до звільнення працівників. Людині залишаються лише такі види діяльності, які поки що (поки що!!!) не доступні для AI, тобто де потрібні творчість, креативність, співчуття, вміння зрозуміти інших людей. Не всі люди, на жаль, володіють такими якостями. Залишившись без роботи, вони з великою ймовірністю не зможуть знайти собі аналогічне місце роботи. Можливість адаптації до нових видів діяльності з віком зменшується. Як наслідок, зростатиме частка населення, яка стає хронічно безробітною. В умовах, коли виплата допомоги по безробіттю обмежена у часі, це призведе до значних проблем соціально-економічного характеру (зростання бідності, злочинності) та психологічного плану (розвал сім'ї, депресія, психічні розлади).

В деяких країнах намагаються вирішити ці проблеми шляхом запровадження безумовного базового доходу (ББД). Так, наприклад у Фінляндії провели експеримент із запровадження гарантованих виплат для 2000 безробітних в розмірі 560 євро на місяць, замінивши цими грошима інші соціальні виплати. За підсумками експерименту, уряд вирішив відмовитися від запровадження ББД. Декілька років тому в Швейцарії проводився референдум щодо введення

2500 франків ББД на місяць, знов таки замість усіх інших соціальних виплат. Більшість швейцарців не підтримали ідею ББД замість існуючої системи соціального захисту. Уряд Італії заявляє про наміри запровадження ББД, але знову ж замість існуючих соціальних програм. Не дивно, що в такому разі існує багато критиків ідеї ББД. Проте, значна частина відомих підприємців (Р. Бренсон (Virgin Group), І. Маск (Tesla), К. Хьюз (Facebook) та інші) з Кремнієвої долини (США), яка є лідером технологічного прогресу, підтримує запровадження ББД, яке, на їх думку, дасть можливість людям зосередитися на діяльності, яка відповідає їх уподобанням і принесе задоволення. Крім того, введення ББД стимулюватиме підприємницьку ініціативу, оскільки буде знято проблему забезпечення існування людини.

На нашу думку, запровадження ББД є справою майбутнього. Сьогодні ж необхідно шукати шляхи і способи недопущення росту майнового розшарування з використанням вже відомих інструментів, таких як прогресивне оподаткування (яке дає можливість збільшити споживання та змінити його структуру в національній економіці [12, с. 137]), введення податку на майно (починаючи з певного рівня), введення акцизів на товари розкоші і т. ін. Отримані кошти слід спрямовувати на фінансування створення нових робочих місць в галузях, що відносяться до інфраструктури, екологічно чистих виробництв, охорони довкілля, сфери культури і дозвілля.

Якщо подивитися на ситуацію в Україні, то слід зауважити, що загальний низький рівень доходів зумовлює підвищену актуальність соціального захисту населення. За даними Держкомстату України в 2017 році 36,7% (!) домогосподарств із

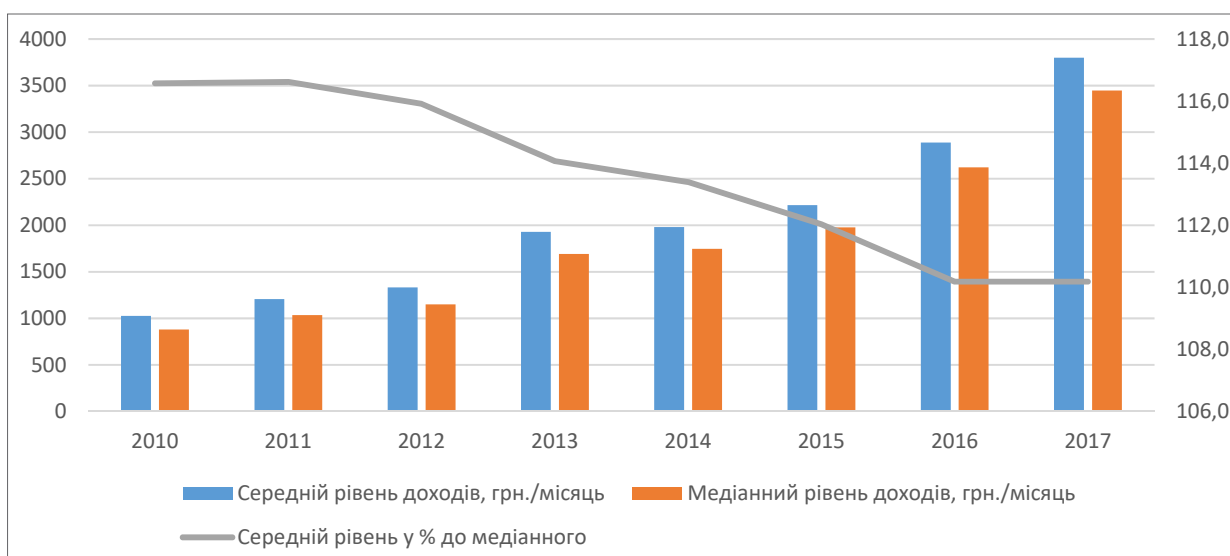

Рис. 4. Динаміка середнього та медіанного рівня доходів в Україні, грн./місяць
Джерело: побудовано на основі даних Держкомстату України [13]

найбагатшого дециля відносили себе до бідних. До середнього класу віднесли себе лише 3,5 % представників найбагатшого дециля.

Одним із найбільш інформативних показників, що ілюструє нерівномірність розподілу доходів є розрив між середнім рівнем доходів та медіанним. Зростання цього показника свідчить про посилення диференціації доходів, зменшення — відповідно, про послаблення. На рис. 4 зображено динаміку середньодушевого та медіанного рівня місячних доходів.

За останні роки відбулося зменшення розриву між середнім та медіанним значенням, проте це відбулося внаслідок падіння загального рівня реальних доходів населення та підвищення мінімальної зарплати без адекватного підвищення зарплат кваліфікованих працівників. Ми вважаємо, що в Україні слід повернутися до системи прогресивного оподаткування, яка існувала у 1990-х роках з одночасним відновленням співвідношення рівня доходів між низько- та висококваліфікованими працівниками.

При цьому прогресію слід застосовувати починаючи з двократного розміру середньої зарплати. Це збереже стимули до продуктивної праці і водночас зменшуватиме нерівномірність в доходах.

Висновки та перспективи. Сучасний етап технологічної революції, який супроводжується масовою автоматизацією виробничих процесів із застосуванням штучного інтелекту, характеризується посиленням розшарування населення, зростанням структурного безробіття, загостренням соціального становища практично в усіх країнах, включаючи Україну. Спроби вирішити ці проблеми за допомогою нових інструментів державної економічної політики, таких як введення податку на роботів чи запровадження ББД, є справою майбутнього і мають багато аргументів як за, так і проти. Найбільш адекватним в реаліях сьогодення є використання прогресивного оподаткування із подальшим перерозподілом доходів, яке дозволить стримати зростання соціальної нерівності.

Література

1. Pilipenko V. V. Globalization: for and against in the context of the modern technological revolution / Pilipenko V. V., Pilipenko N. M. // Глобальні та національні проблеми економіки. — 2017. — Випуск 16. — С. 238–241. URL: <http://global-national.in.ua/issue-16-2017/24-vipusk-16-kviten-2017-r/2913-pilipenko-v-v-pilipenko-n-m-globalization-for-and-against-in-the-context-of-the-modern-technological-revolution>
2. Тоффлер, Э. Третья волна (The Third Wave), 1980. — М.: АСТ, 2010. — 784 с.
3. Klaus Schwab. The Fourth Industrial Revolution. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>
4. Martin Sandbu. An affordable utopia // Financial Times, 07.06.2016. URL: <https://www.ft.com/content/2b6f1ca6-2bfd-11e6-bf8d-26294ad519fc>
5. John Kay. With a basic income, the numbers just do not add up // The Financial Times, 31.05.2016. URL: <https://www.ft.com/content/65e606d8-270c-11e6-8ba3-cdd781d02d89>
6. Гі Сорман. Цього разу світло йде з півночі. URL: <http://zbruc.eu/node/46538>
7. Геєць В. М. Вихід з кризи (роздуми над актуальним у зв'язку з прочитаним) / В. М. Геєць, А. А. Гриценко // Економіка України. — 2013. — № 6. — С. 4–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_6_2
8. World inequality report 2018. /Creative Commons Licence 4.0 — CC BY-NC-SA 4.0 World Inequality Lab, 2017. URL: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>
9. Reward Work, Not Wealth. Oxfam GB, Oxfam House, John Smith Drive, Cowley, Oxford, OX4 2JY, UK. URL: https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp-reward-work-not-wealth-220118-summ-en.pdf. DOI: 10.21201/2017.1350
10. Pilipenko V. V. Technological revolution of 4.0. What's next? / V. V. Pilipenko, N. M. Pilipenko // XIV Міжнародна конференція «Стратегія якості у промисловості і освіті» (4–7 червня 2018 р., Варна, Болгарія): Матеріали. У 2-х томах. Том 2. Упорядники: Хохлова Т. С., Ступак Ю. О. — Дніпро-Варна, 2018. — 408 с. — С. 386–390.
11. Пилипенко В. В. Соціально-економічні наслідки сучасної промислової революції / Пилипенко В. В., Пилипенко Н. М. // Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы: сборник трудов XI международной научно-практической конференции, УО «Полесский государственный университет», г. Пинск, 21 апреля 2017 г. / Министерство образования Республики Беларусь [и др.]; редкол.: К. К. Шебеко [и др.]. — Пинск: ПолесГУ, 2017. — 345 с. — С. 100–102.
12. Пилипенко Н. М. Податкова політика України на сучасному етапі в контексті дотримання принципу соціальної справедливості / Н. М. Пилипенко // Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка та менеджмент». — 2012. — № 3 (51). — С. 136–141.

13. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2018 року). Державна служба статистики України, 2018 рік — 78 с.

References

1. Pilipenko, V.V., Pilipenko, N.M. (2017). Globalization: for and against in the context of the modern technological revolution. *Ghlobaljni ta nacionaljni problemy ekonomiky*, 16. P.238–241. URL: <http://global-national.in.ua/issue-16-2017/24-vipusk-16-kviten-2017-r/2913-pilipenko-v-v-pilipenko-n-m-globalization-for-and-against-in-the-context-of-the-modern-technological-revolution>
2. Toffler, E. (1980). *Tretija volna (The Third Wave)*. Moscow: AST (2010).
3. Schwab, Klaus (2015). *The Fourth Industrial Revolution*. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>
4. Sandbu, Martin (2016). An affordable utopia. *Financial Times*. URL: <https://www.ft.com/content/2b6f1ca6-2bfd-11e6-bf8d-26294ad519fc>
5. Kay, John (2016). With a basic income, the numbers just do not add up. *The Financial Times*. URL: <https://www.ft.com/content/65e606d8-270c-11e6-8ba3-cdd781d02d89>
6. Sorman, Gi (2016). *Cjogho razu svitlo jde z pivnochi*. URL: <http://zbruc.eu/node/46538>
7. Ghejecj V.M.; Ghrycenko A.A. (2013). *Vykhid z kryzy (rozдумы nad aktualnym u zv'jazku z prochytanym)*. *Ekonomika Ukrainy*, 6, P. 4–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/EkUk_2013_6_2
8. *World inequality report 2018*. (2017). Creative Commons Licence 4.0 — CC BY-NC-SA 4.0 World Inequality Lab. URL: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>
9. *Reward Work, Not Wealth* (2018). Oxfam GB, Oxfam House, John Smith Drive, Cowley, Oxford, OX4 2JY, UK. DOI: 10.21201/2017.1350
10. Pilipenko, V.V.; Pilipenko, N.M. (2018). Technological revolution of 4.0. What's next? XIV Mizhnarodna konferencija «Strateghija jakosti u promyslovosti i osviti», 04–07 June 2018. T. 2. P. 386–390.
11. Pilipenko, V.V.; Pilipenko, N.M. (2017). Socialjno-ekonomichni naslidky suchasnoji promyslovoji revoljuciji. XI mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya, *Polesskiy gosudarstvennyy universitet*, 21 April 2017. P. 100–102.
12. Pylypenko, N.M. (2012). Podatkova polityka Ukrainy na suchasnomu etapi v konteksti dotrymannja pryncypu socialjnoji spravedlyvosti. *Visnyk Sumsjkojho nacionaljnogho aghrarnogho universytetu*. Serija «Ekonomika ta menedzhment», 3(51), P. 136–141.
13. Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2018 року). (2018). Державна служба статистики України.

Фтомова Олена Сергіївна

здобувач наукового ступеня кандидата економічних наук

Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України

Фтомова Елена Сергеевна

соискатель научной степени кандидата экономических наук

Института демографии и социальных исследований имени М.В. Птухи НАН Украины

Ftomova Olena

PhD Candidate of Economic Science to the

Institute for Demography and Social Studies, M.V. Ptukhy, the NAS of Ukraine

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-5080

БІДНІСТЬ ТА РИНОК ПРАЦІ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

БЕДНОСТЬ И РЫНОК ТРУДА В УКРАИНЕ И СТРАНАХ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

POVERTY AND THE LABOR MARKET IN UKRAINE AND IN THE EUROPEAN UNION COUNTRIES

Анотація. Стаття присвячена дослідженню ринку праці в Україні та країнах Європейського Союзу, його взаємозв'язку з рівнем бідності, а також виявленню державних заходів, які б допомогли у вирішенні питань подолання бідності через вплив на ринок праці. Рівень бідності та ринок праці тісно пов'язані між собою. Безробіття, низький або нестабільний дохід, сезонна або неповна зайнятість являються одними із основних чинників, які ведуть до бідності. Одночасно високий рівень безробіття та тіньова економіка, яка охоплює велику частину ринку праці, ведуть до суттєвого обмеження податкових надходжень до державного бюджету та зростання витрат на соціальну підтримку. Виявлено, що за останні роки ринок праці в Україні у порівнянні з іншими категоріями, такими як макроекономічне та політичне середовище, розвивався на високому рівні і є привабливим для іноземних інвесторів завдяки висококваліфікованій та порівняно негорозкій робочій силі. Одночасно було відмічено, що існуюча між Україною та країнами ЄС диференціація трудових доходів веде до постійного зростання трудової міграції та втрати людського капіталу з боку України. На відміну від багатьох європейських країн рівень безробіття в Україні історично є відносно невисоким та стійким навіть у часи економічних та політичних криз. Безробіття серед молоді, як і в більшості країн ЄС, є на високому рівні і потребує уваги з боку держави. Серед причин молодіжного безробіття було виділено недостатню кількість якісних робочих місць, низьку заробітну плату, а також перевагу пропозиції випускників вищих навчальних закладів за окремими спеціальностями над попитом на них на ринку праці. Виявлено, що на відміну від розвинених країн ЄС в Україні зайнятість в сільському господарстві все ще лишається відносно високою. Праця в сільському господарстві є низькооплачуваною та трудомісткою, тому підвищення продуктивності праці в сільському господарстві та переміщення працівників у промисловий сектор позитивно вплинуло б на зростання їх трудових доходів. Для цього необхідна державна підтримка розвитку людського капіталу, а саме додаткове фінансування для перекваліфікації працівників. Також було б корисним застосування програм субсидованої зайнятості, які направлені на забезпечення населення досвідом роботи, та скорочення довгострокового безробіття. Такі програми сприяють більш стабільним трудовим доходам і залученню робочої сили на ринок праці.

Ключові слова: бідність, мінімальна заробітна плата, ринок праці, безробіття, зайнятість, трудова міграція, державна політика зайнятості.

Аннотация. Статья посвящена исследованию рынка труда в Украине и странах Европейского Союза, его взаимосвязи с уровнем бедности, а также выявлению государственных мер, которые бы помогли в решении вопросов преодоления

бедности через влияние на рынок труда. Уровень бедности и рынок труда тесно связаны между собой. Безработица, низкий или нестабильный доход, сезонная или неполная занятость являются одними из основных факторов, которые ведут к бедности. Одновременно высокий уровень безработицы и теневой экономики, которая охватывает большую часть рынка труда ведут к существенному ограничению налоговых поступлений в государственный бюджет и росту расходов на социальную поддержку. Выявлено, что за последние годы рынок труда в Украине по сравнению с другими категориями, такими как макроэкономическая и политическая среда, развивался на высоком уровне и является привлекательным для иностранных инвесторов благодаря высококвалифицированной и сравнительно недорогой рабочей силе. Одновременно было отмечено, что существующая между Украиной и странами ЕС дифференциация трудовых доходов ведут к постоянному росту трудовой миграции и потере человеческого капитала со стороны Украины. В отличие от многих европейских стран уровень безработицы в Украине исторически является относительно невысоким и устойчивым даже во времена экономических и политических кризисов. Безработица среди молодежи, как и в большинстве стран ЕС на высоком уровне и требует внимания со стороны государства. Среди причин молодежной безработицы было выделено недостаточное количество качественных рабочих мест, низкую заработную плату, а также превышение предложения выпускников высших учебных заведений по отдельным специальностям над спросом на них на рынке труда. Выявлено, что в отличие от развитых стран ЕС в Украине занятость в сельском хозяйстве все еще остается относительно высокой. Работа в сельском хозяйстве является низкооплачиваемой и трудоемкой, поэтому повышение производительности труда в сельском хозяйстве и перемещение работников в промышленный сектор положительно повлияло бы на рост их трудовых доходов. Для этого необходима государственная поддержка развития человеческого капитала, а именно дополнительное финансирование для переквалификации работников. Также было бы полезным применение программ субсидированной занятости, направленных на обеспечение населения опытом работы и сокращения долгосрочной безработицы. Такие программы способствуют более стабильным трудовым доходам и привлечению рабочей силы на рынок труда.

Ключевые слова: бедность, минимальная заработная плата, рынок труда, безработица, занятость, трудовая миграция, государственная политика занятости.

Summary. The purpose of this article is to analyze the relationship between poverty and the labor market in Ukraine and European Union countries and to identify government policies that would help to resolve poverty-related issues utilizing the labor market. Factors that lead to an increase in poverty include unemployment, low or unsustainable income, and seasonal or part-time employment. At the same time, high unemployment and the informal sector, that covers a large part of the labor market, leads to a substantial drop in state budget tax revenue and an increase in budget expenditures, such as unemployment benefits and social support. These days, employment and unemployment play an important role in the welfare of residents of Ukraine and EU countries. Therefore, effective government measures and reforms can play a critical role in advancing social welfare. In recent years development of the labor market in Ukraine – in comparison with other categories, such as the macroeconomic and political environment – has been at a high level. The domestic labor market is attractive to foreign investors due to a highly skilled and relatively cheap labor force. At the same time, the large difference in labor income between Ukraine and EU countries leads to a continuous increase in labor migration and loss of human capital in Ukraine. Unlike in many EU countries, the unemployment rate in Ukraine historically has been relatively low and stable even during the times of economic and political crisis. Youth unemployment, as in most EU countries, is high and requires attention from the government. The main causes of youth unemployment in Ukraine are lack of high-quality jobs, low wages, imbalance between the supply of recent university graduates with particular specialties and the demand for their occupations in the labor market. Employment in the agricultural sector in Ukraine remains relatively high in comparison with developed EU countries. Agricultural jobs are low-wage and labor-intensive, and therefore an increase in agricultural productivity and a transfer of workers to the industrial sector would have a positive effect on their income. This requires state support of human capital development, such as additional funding for retraining workers. It would also be beneficial to implement subsidized employment programs that provide the population with relevant work experience and decrease long-term unemployment. Such programs would contribute to a more stable labor income and would also bring more of the inactive labor force to the labor market.

Key words: poverty, minimum wage, labor market, unemployment, employment, labor migration, employment policies and reforms.

Постановка проблеми. Безробіття, довгострокове безробіття, низький або нестабільний дохід, сезонна або неповна зайнятість являються одними із основних чинників, що ведуть до збідніння населення, втрати якості кваліфікацій, трудовій міграції.

На державному рівні високий рівень безробіття та зайнятості у тіньовій економіці веде до дестабілізації державного бюджету, а саме зменшення доходів бюджету та соціальних фондів через зменшення податкових надходжень та зростання витрат, таких

як допомога по безробіттю, програми перекваліфікацій. Насьогодні як в Україні, так і країнах Європейського Союзу зайнятість та безробіття відіграють важливу роль як в житті та добробуті населення, так і країни в цілому. В таких умовах ефективні заходи та реформи з боку держави можуть відігравати критичну роль. Тому порушена у статті проблема взаємозв'язку бідності і ринку праці та державних заходів впливу на обидві категорії є актуальною як для науки, так і для практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз останніх досліджень і публікацій з проблем взаємозв'язку бідності та ринку праці, а також державних програм впливу на них дає змогу зробити висновки, що ці питання є актуальними для багатьох країн та перебувають в центрі досліджень багатьох науковців світу: Dutta-Gupta I., Grant K., Eckel M. [5], Cronert, A. [6], Roder, Anne [7], а також такими міжнародними організаціями як Міжнародна організація праці [1], Світовий Банк [2], Європейська Комісія [10].

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є оцінка впливу ринку праці, а саме безробіття, зайнятості, оплати праці на рівень життя населення в Україні та країнах Європейського Союзу, а також виявлення ефективних державних заходів та реформ, застосованих іншими країнами, для подолання проблем бідності через вплив на ринок праці.

Виклад основного матеріалу. Серед основних чинників, які ведуть до бідності, є безробіття, низький або нестабільний дохід, сезонна або неповна зайнятість. Високий рівень безробіття та зайнятість у неформальному секторі економіки ведуть до зменшення доходів бюджету та соціальних фондів через зменшення податкових надходжень із заробітної плати та зростання державних витрат, таких як допомога по безробіттю, програми перекваліфікацій. Таким чином, зайнятість та безробіття впливають як на рівень добробуту населення так і на економічний розвиток країни.

Розвиток ринку праці в Україні, згідно із міжнародними дослідженнями [8], за останні роки був оцінений одним з найкращих з усіх категорій¹ рейтингу перспектив бізнес-середовища України. Загалом у 2018 році позиція рейтингів України у світі була змінена з 53-го на 17-е місце, а в регіоні з 14-го на 3-є місце. Серед факторів, які роблять внутрішній ринок праці України більш привабливим, було ви-

¹ Рейтинг перспектив бізнес-середовища включає в себе наступні категорії: політичне середовище, політична стабільність, політична ефективність, макроекономічне середовище, ринкові можливості, політика щодо приватного підприємництва та конкуренції, політика щодо іноземних інвестицій, зовнішня торгівля та валютний контроль, податки, фінансування, ринок праці, інфраструктура.

ділено висококваліфіковану робочу силу та порівняно з іншими країнами низький рівень життя та заробітної плати, а також відносно низькі витрати підприємств в доларовому еквіваленті на зарплату та одиницю праці, що значно знизилась після девальвації гривні у 2014 році.

Існують різні підходи до моніторингу та аналізу ринку праці в країні, які допомагають зрозуміти, як ефективно використовуються ресурси в країні і в якій мірі залучається людський капітал. У міжнародній практиці широко використовують такі показники як рівень та термін безробіття, рівень та види зайнятості, робоча сила, продуктивність, вартість праці, потенційна робоча сила, навантаження на працююче населення, недовикористання робочої сили та інші.

Недовикористання робочої сили — це показник дисбалансу між пропозицією робочої сили та попитом на неї. Цей показник охоплює населення працездатного віку, яке має незадоволену потребу у працевлаштуванні, але відрізняється між собою за участю на ринку праці або ставленням до пошуку роботи. Безробітні — це особи, які не мають роботи, але активно її шукають і готові приступити до роботи негайно. Потенційна робоча сила — це особи працездатного віку, які не мають роботи, але порівняно з безробітними, мають нижчий рівень прихильності до працевлаштування, оскільки вони або не шукають роботу, або не можуть працювати. Як видно з рис. 1, в 2017 році Україна у порівнянні з європейськими країнами мала невисокий рівень недовикористання робочої сили, але досить високий рівень безробіття, який, на відміну від більшості інших країн, є майже на одному рівні з об'єднаним коефіцієнтом безробіття та потенційної робочої сили.

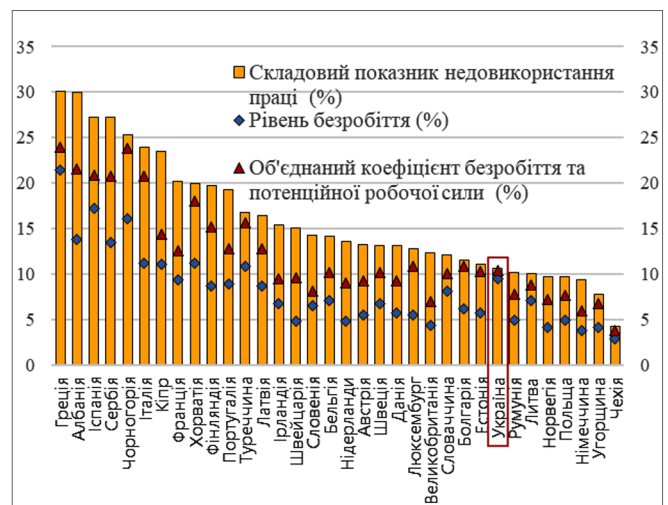

Рис. 1. Недовикористання робочої сили та безробіття в Європейських країнах, 2017

Джерело: побудовано за даними [2]

Багато економістів та політиків вважають мінімальну заробітну плату потужним інструментом в боротьбі із бідністю. Мінімальна заробітна плата — це юридично встановлений ціновий рівень оплати праці, нижче якого роботодавці не можуть платити своїм працівникам. Закони про мінімальну заробітну плату введені майже в усіх країнах світу. Рівень мінімальної заробітної плати періодично переоцінюється урядом у відповідності до змін інфляції або вартості життя. Зустрічаються й інші погляди щодо впливу мінімальної заробітної плати на ринок праці та на рівень бідності. Деякі економісти вважають, що встановлення мінімальної заробітної плати негативно впливає на економіку, так як підвищує вартість праці для підприємств, які, в свою чергу, змушені підвищувати ціни на свої продукти та послуги і таким чином сприяти зростанню бідності та безробіття.

В Україні мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, яка регулюється статтею 95 Кодексу законів про працю України та статтею 3 Закону України «Про оплату праці». Вона є обов'язковою для всієї території України. Розмір мінімальної заробітної плати встановлюється Верховною Радою України та має бути не нижчим ніж розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

В країнах Європейського Союзу (ЄС) мінімальна заробітна плата встановлена у 22 з 28 країн-членів ЄС². Найнижчий рівень мінімальної заробітної плати спостерігається на сході Європи, а найвищий на заході [9]. Так, на початок 2019 року Болгарія мала найнижчу в ЄС мінімальну заробітну плату, яка складала 286 євро. Інші східні країни-сусіди також мали порівняно невисоку мінімальну зарплату: Латвія — 430 євро, Румунія — 446 євро, Угорщина — 464 євро, Хорватія — 506 євро, Чехія — 519 євро, Словаччина — 520 євро, Польща — 523 євро, Естонія-540 євро, Литва-555 євро. Найвища мінімальна заробітна плата спостерігалась в західних та північних країнах Європи: Великобританії — 1453 євро, Франції — 1521 євро, Німеччині — 1557 євро, Бельгії — 1594 євро, Нідерландах — 1616 євро, Ірландії — 1656 євро, Люксембурзі — 2071 євро. Для порівняння, мінімальний розмір заробітної плати в Україні на цей період становив приблизно 58 євро. Необхідно відмітити, що в 2017 та 2018 роках урядом України було зроблено декілька значних підвищень мінімальної заробітної плати. В середньому з 2017 до 2019 року мінімальна заробітна плата зросла на 25 відсотків. Водночас, як видно з рис. 2, рівень міні-

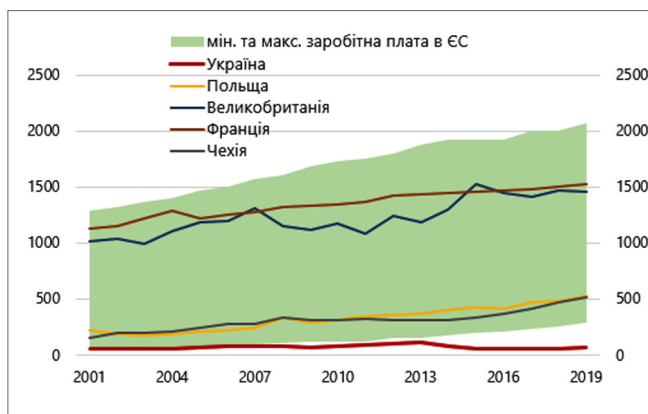

Рис. 2. Мінімальна заробітна плата в країнах ЄС та в Україні, Євро на місяць
Джерела: побудовано за даними [10; 1], та розрахунками автора

мальної заробітної плати України був і залишається значно нижчим ніж в країнах ЄС.

Так, за даними Міністерства соціальної політики України на кінець 2018 року кількість українців, які працюють за кордоном на постійній основі складала приблизно 3,2 млн., а кількість тимчасових працівників на рік коливалась від 7 до 8 млн. осіб.

Рівень безробіття вказує на недостатнє використання пропозиції робочої сили на ринку праці. Необхідно відмітити, що історично рівень безробіття в Україні (Рис. 3) є відносно стійким та невисоким. Навіть у кризові економічні часи найвищий його рівень складав 9,7 відсотків, що суттєво нижче ніж у багатьох європейських країнах під час економічних коливань. Починаючи з 2013 року рівень безробіття в Україні зростав, а з початку 2018 року почав поступово знижуватись і на кінець року складав 8,9 відсотків, що, враховуючи геополітичну та економічну ситуацію в країні, є порівняно невисоким показником.

Рис. 3. Рівень безробіття в Україні та країнах ЄС, відсотків з урахуванням сезонності
Джерело: побудовано за даними [10]

² Крім Данії, Італії, Кіпру, Австрії, Фінляндії та Швеції.

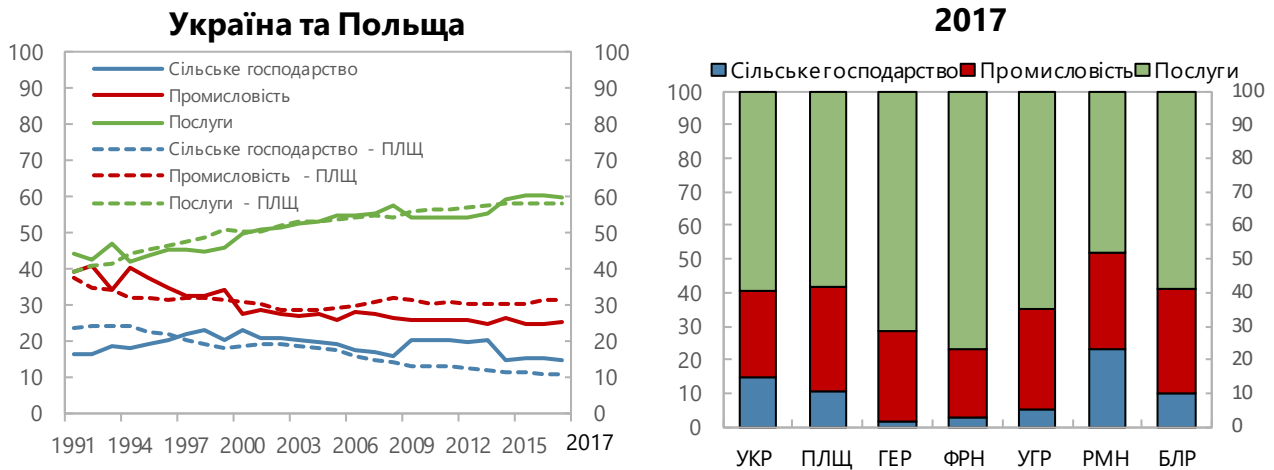

Рис. 4. Зайнятість за секторами економіки, відсотків від загальної зайнятості

Джерела: побудовано за даними [3] та розрахунками автора

В Україні станом на кінець 2018 року чисельність безробітних³ працездатного віку становила 1,6 млн. осіб, серед яких чоловіків було на 11 відсотків більше ніж жінок. За віковими групами найбільш чисельними є групи безробітних 40–49 років та 50–59 років [4]. Необхідно відмітити, що безробіття серед молоді є також на високому рівні. Серед причин, що ведуть до молодіжного безробіття можна виділити низький попит серед роботодавців на молодь, яка ще не має достатнього досвіду роботи, недостатню кількість якісних робочих місць, низьку заробітну плату, перевагу пропозиції випускників вищих навчальних закладів за окремими спеціальностями над попитом на них на ринку праці. У містах кількість безробітних складала 1 млн. осіб, а в сільській місцевості 0,5 млн. Середня тривалість безробіття в Україні в середньому складає 7 місяців. Державною службою зайнятості на початку 2019 року було зареєстровано 340,7 тисяч осіб, серед яких найбільшими групами були працівники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин (59,9 тисяч осіб), працівники сфери торгівлі та послуг (51,1 тисяч осіб) та працівники найпростіших професій (51 тисяч осіб). Найменшими групами були кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства (19,3 тисячі осіб), технічні службовці (19,3 тисячі осіб), професіонали (29 тисяч осіб). Наведені дані свідчать про те, що серед зареєстрованих безробітних переважають низькокваліфіковані працівники та представники найпростіших професій.

На відміну від розвинених Європейських країн в Україні зайнятість в сільському господарстві ли-

шається відносно високою (Рис. 4). У порівнянні з Польщею, де зайнятість в сільському господарстві була вищою у 1991 році і поступово знижувалась, в Україні вона залишається майже на одному рівні. Це вказує на те, що в Україні продуктивність у сільському господарстві ще є низькою і потребує додаткового інноваційного розвитку. Зайнятість у сфері послуг розвивається однаковими темпами з іншими країнами. Зайнятість в промисловості, у порівнянні з Польщею, у 2000 році зменшилась і продовжує зменшуватись до теперішнього часу.

Збільшення продуктивності в сільському господарстві допомогло б вивільнити частину працівників для зайнятості в промисловому секторі. Праця в сільському господарстві є низькооплачуваною та трудомісткою, тому переміщення працівників із сільського господарства у промисловий сектор позитивно вплинуло б на зростання їх трудових доходів. Для цього необхідна державна підтримка розвитку людського капіталу, а саме додаткове фінансування для перекваліфікації працівників.

Вже багато років у світовій практиці застосовуються програми субсидованої зайнятості, направлені на забезпечення населення досвідом роботи та скорочення довгострокового безробіття. Такі програми сприяють більш стабільним трудовим доходам і залученню робочої сили на ринок праці.

Існують програми зайнятості та навчання для населення з обмеженими можливостями, які прямо впливають на їх заробіток. Такі програми розрізняються за терміном, інтенсивністю, професійною направленістю, цільовою аудиторією. Найбільш ефективними є програми, де поєднуються навчання та оплачувана праця. Також існують програми при навчальних закладах, які надають професійно-технічну, або кар'єрно-технічну освіту.

³ За методологією МОП.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Ринок праці є важливою складовою економіки, який тісно пов'язаний з добробутом населення і потребує продуманих державних заходів, які б допомогли у вирішенні питань подолання бідності через вплив на рівень безробіття та зайнятість. Державні заходи мають бути направлені на вдосконалення функціонування ринку праці, забезпечення створення якісних робочих місць, покращення адміністративних ресурсів. На державному рівні необхідно вирішувати цілий ряд політичних та економічних питань, які стоять на заваді ефективному управлінню. Одне із них — це тіньова

економіка, яка охоплює велику частину ринку праці та суттєво обмежує податкові надходження до державного бюджету. Реформи мають бути направлені не тільки на зростання продуктивності праці, її оплати, розподіл трудових ресурсів, ефективну використання людського капіталу, але і на забезпечення рівності на ринку праці для бідних прошарків населення. Державні інвестиції та розвиток інфраструктури в країні мають бути скоординовані і враховувати бідні регіони та проблеми на ринку праці. Особливу увагу необхідно приділяти найбільш вразливим прошаркам населення і розробляти адресні програми допомоги перекваліфікації та працевлаштування.

Література

1. Офіційний сайт Міністерства Фінансів України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.minfin.gov.ua/>
2. Офіційний сайт Міжнародної Організації Праці, [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ilo.org>
3. Офіційний сайт Світового Банку, база даних «Світові індикатори розвитку» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>
4. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>
5. Dutta-Gupta I., Grant K., Eckel M., Edelman P. Lessons learned from 40 years of subsidized employment programs. — Spring 2016.
6. Cronert, A. Varieties of Employment Subsidy Design: Theory and Evidence from Across Europe. — 2019
7. Roder, Anne, et al. 2013. «Stimulating Opportunity: An Evaluation of ARRA-Funded Subsidized Employment Programs.» Economic Mobility Corporation. <http://economicmobilitycorp.org/index.php?page=subsidized-employment-study>
8. The Economist Intelligence Unit (The EIU) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.eiu.com
9. Офіційний сайт Eurostat [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>
10. Офіційний сайт European Commission [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://ec.europa.eu/commission/index_en

References

1. Oficijnyj sajt Ministerstva Finansiv Ukrainy [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <https://www.minfin.gov.ua/>
2. Oficijnyj sajt Mizhnarodnoi Organizacii Praci [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <https://www.ilo.org>
3. Oficijnyj sajt Svitovogo Banku, baza danyh «Svitivi indykatory rozvytku» [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <http://datatopics.worldbank.org/world-development-indicators/>
4. Oficijnyj sajt Derzhavnoji sluzhby statystyky Ukrainy [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <http://ukrstat.gov.ua/>
5. Dutta-Gupta I., Grant K., Eckel M., Edelman P. Lessons learned from 40 years of subsidized employment programs. — Spring 2016.
6. Cronert, A. Varieties of Employment Subsidy Design: Theory and Evidence from Across Europe. — 2019
7. Roder, Anne, et al. 2013. «Stimulating Opportunity: An Evaluation of ARRA-Funded Subsidized Employment Programs». Economic Mobility Corporation. <http://economicmobilitycorp.org/index.php?page=subsidized-employment-study>
8. The Economist Intelligence Unit (The EIU) [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: www.eiu.com
9. Oficijnyj sajt Eurostat [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/home>
10. Oficijnyj sajt European Commission [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: https://ec.europa.eu/commission/index_en

Подлесная Василиса Георгиевна

*доктор экономических наук, доцент,
старший научный сотрудник отдела экономической теории
ГУ «Институт экономики и прогнозирования НАН Украины»*

Подлесна Василина Георгіївна

*доктор економічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу економічної теорії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»*

Podliesna Vasylyna

*Doctor of Economic Sciences, Associate Professor,
Senior Researcher of the Department of Economic Theory
Institute for Economics and Forecasting of NAS of Ukraine*

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-5041

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЦИКЛЫ КАК ФОРМА ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СТАБИЛЬНОСТИ И НЕСТАБИЛЬНОСТИ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ ЯК ФОРМА ВЗАЄМОДІЇ СТАБІЛЬНОСТІ І НЕСТАБІЛЬНОСТІ

SOCIO-ECONOMIC CYCLES AS A FORM OF INTERACTION OF STABILITY AND INSTABILITY

Аннотация. Установлено, что в процессе саморазвития политико-экономических систем происходит циклическая смена периодов относительной неустойчивости и периодов относительной устойчивости. Относительная устойчивость и относительная неустойчивость – явления взаимосвязанные, находящиеся в постоянно возобновляемом кругообороте, познаваемые одно через другое, служащие мерой друг друга. В процессе развертывания циклов смены форм общества, образующих циклический процесс общественного развития, происходит переход от относительной устойчивости (фаза формирования) к относительной неустойчивости (фаза развития) и впоследствии к нарастанию неустойчивости, усилению различий в темпах изменений технико-технологической, социально-экономической, институциональной составляющих воспроизводственной динамики (фаза разложения). Обосновано, что в такой актуальной форме социально-экономических циклов, как кондратьевские циклы, понижательные волны являются периодами относительной долгосрочной устойчивости, а повышательные волны – периоды относительной долгосрочной неустойчивости. В развертывании жюгляровского цикла фаза подъема и фаза рецессии – периоды относительной неустойчивости, а фаза оживления и фаза депрессии – периоды относительной устойчивости. Социально-экономический цикл – форма саморазвития общественных систем, в процессе которого периодически обостряются и разрешаются противоречия воспроизводственной динамики, что выражается в циклической смене относительно неустойчивого состояния системы относительно устойчивым. В историческом процессе общественного развития единство многообразия социально-экономических циклов образует глобальный пространственно-временной фрактал. В современной глобальной политико-экономической системе в условиях завершения 5-го кондратьевского цикла, американского системного цикла накопления, перехода к фазе «макрорешение» в развертывании текущего длинного цикла мировой политики, приближения к технологической сингулярности нарастает сложность, неустойчивость, что выражается в турбулентности геополитических и геоэкономических процессов, нарушении привычных хронологии и формы развертывания социально-экономических циклов.

Ключевые слова: социально-экономические циклы, относительная устойчивость, относительная неустойчивость, воспроизводственная динамика, внутренние противоречия.

Анотація. Встановлено, що в процесі саморозвитку політико-економічних систем відбувається циклічна зміна періодів відносної нестабільності і періодів відносної стабільності. Відносна стабільність і відносна нестабільність – явища взаємопов'язані, що знаходяться в постійно поновлюваному кругообігу, пізнаються одне через інше, служать мірою один одного. У процесі розгортання циклів зміни форм суспільства, що утворюють циклічний процес суспільного розвитку, відбувається перехід від відносної стабільності (фаза формування) до відносної нестабільності (фаза розвитку) і згодом до наростання нестабільності, посилення відмінностей в темпах змін техніко-технологічної, соціально-економічної, інституційної складових відтворювальної динаміки (фаза розкладання). Обґрунтовано, що в такій актуальній формі соціально-економічних циклів, як кондратьєвські цикли, знижувальні хвилі є періодами відносної довгострокової стабільності, а підвищувальні хвилі – періоди відносної довгострокової нестабільності. У розгортанні жоуглярівського циклу фаза підйому і фаза рецесії – періоди відносної нестабільності, а фаза поживлення і фаза депресії – періоди відносної стабільності. Соціально-економічний цикл – форма саморозвитку суспільних систем, в процесі якого періодично загострюються і вирішуються протиріччя відтворювальної динаміки, що виражається в циклічній зміні відносно нестабільного стану системи відносно стабільним. В історичному процесі суспільного розвитку єдність різноманіття соціально-економічних циклів утворює глобальний просторово-часовий фрактал. У сучасній глобальній політико-економічній системі в умовах завершення 5-го кондратьєвського циклу, американського системного циклу накопичення, переходу до фази «макрорішення» в розгортанні поточного довгого циклу світової політики, наближення до технологічної сингулярності наростає складність, нестабільність, що виражається в турбулентності геополітичних і гео економічних процесів, порушенні звичних хронології та форми розгортання соціально-економічних циклів.

Ключові слова: соціально-економічні цикли, відносна стабільність, відносна нестабільність, відтворювальна динаміка, внутрішні протиріччя.

Summary. It has been established that in the process of self-development of political and economic systems the cyclical change of periods of relative instability and periods of relative stability occurs. Relative stability and relative instability are inter-related phenomena staying in a constantly renewable circuit, knowable through one another and serving as a measure of each other. In the process of unfolding cycles of changing society forms, which form a cyclical process of social development, there is a transition from relative stability (formation phase) to relative instability (development phase) and subsequently to an increase in instability, increasing differences in the rate of change in techno-technological, socio-economic, institutional components of reproductive dynamics (decomposition phase). It has been substantiated that in such an urgent form of socio-economic cycles as Kondratieff cycles downward waves are periods of relative long-term stability, and upward waves are periods of relative long-term instability. In the development of the Juglary cycle the expansion phase and the recession phase are periods of relative instability, and the recovery phase and the depression phase are periods of relative stability. Socio-economic cycle is a form of self-development of social systems in the process of which the contradictions of reproductive dynamics are periodically aggravated and resolved, which is expressed in a cyclical change of the relatively unstable state of the system by relatively stable. In the historical process of social development the unity of the diversity of socio-economic cycles forms a global space-time fractal. In the modern global political and economic system in the conditions of the completion of the 5th Kondratieff cycle, the American systemic cycle of accumulation, the transition to the «macro solution» phase in the deployment of the current long cycle of world politics and approaching to the technological singularity the complexity and instability are increasing, which is expressed in the turbulence of geopolitical and geo-economic processes, violation of the usual chronology and socio-economic cycles deployment forms.

Key words: socio-economic cycles, relative stability, relative instability, reproductive dynamics, internal contradictions.

Постановка проблеми. В современном капиталистическом мире-системе обострились глубокие внутренние противоречия, требующие скорейшего разрешения в формах, позволяющих перейти к новому технологическому укладу и очередному кондратьевскому циклу, а также ослабить геополитическую конкуренцию. Присущие индустриально-рыночной системе способы разрешения этих противоречий не оправдывают себя в условиях перехода к новому типу общества, воспроизводственная динамика которого будет базироваться на принципиально новых технологиях

четвертой промышленной революции. В развертывании ряда важных для современного глобального общества социально-экономических циклов приближается переход от текущего цикла к новому, что означает усиление нестабильности, турбулентности политико-экономических процессов. В исторической ретроспективе переход от устаревшей формы общества к новой в рамках развертывания циклов смены форм общества связан с социальными потрясениями, кризисами, катастрофами. Поэтому в условиях нарастания нестабильности в глобальных масштабах научное понимание сущности социально-

економічних циклів в контексті взаємодії стабільності і нестабільності — актуально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Роль стабільності і нестабільності, порядку і безпорядку в динамічних процесах, що відбуваються в складних природних і соціально-економічних системах, актуалізувалася в наукових дискусіях во второй половині ХХ в. во многом благодаря трудам И. Пригожина [20]. Синергетический подход использован в трудах В. Войцеховича [3], П. Турчина [23], А. Назаретяна [16], В. Тарасевича, В. Белоцерковца, Е. Завгородней [22] и др.

Постановка задачі. Целью исследования является формирование такой научной трактовки сущности социально-экономических циклов, которая учитывает взаимодействие стабильности и нестабильности в историческом процессе общественного развития.

Изложение основного материала исследования.

И. Пригожин считал, что введение понятия нестабильности «...стало реальностью лишь благодаря сочетанию ряда собственно научных экспериментальных и теоретических открытий», к которым он относил: 1) «...открытие неравновесных структур, которые возникают как результат необратимых процессов и в которых системные связи устанавливаются сами собой»; 2) «...вытекающая из открытия неравновесных структур идея конструктивной роли времени»; 3) «...появление новых идей относительно динамических, нестабильных систем, — идей, полностью меняющих наше представление о детерминизме». По мнению И. Пригожина, порядок и беспорядок тесно связаны — один включает в себя другой, «...сосуществуют как два аспекта одного целого и дают нам различное видение мира» [20]. Процессы, связанные с переходом от хаоса к порядку и обратно в открытых нелинейных сложных системах, исследуются в рамках синергетики [11]. Стабильность и нестабильность — явления не абсолютные и исчерпывающие, а относительные, познаваемые в сравнении, одно через сопоставление с другим. Одно является мерой другого. Саморазвивающиеся системы характеризуются относительной стабильностью и относительной нестабильностью; абсолютная стабильность и абсолютная нестабильность — теоретические абстракции, применимые для характеристики двух крайних состояний отживших систем. Что касается общественных систем, то понятие абсолютной стабильности применимо для характеристики системы, которая не способна к разрешению своих внутренних противоречий и трансформации, поэтому в итоге разрушается; понятие абсолютной нестабильности характеризует общественную систему, которая не способна прео-

долеть внутренние противоречия таким образом, чтобы сохранить жизнеспособность без изменения своей качественной определенности. Относительная нестабильность — внутреннее возмущение, порождаемое обострением внутренних противоречий, присущих определенной системе. Относительная стабильность — временное устойчивое состояние развивающейся системы, устанавливающееся в результате частичного разрешения ее внутренних антагонистических противоречий. Постоянно возобновляемый кругооборот относительной стабильности и относительной нестабильности — одно из необходимых условий социально-экономических циклов. Относительная нестабильность и относительная стабильность имеют реконструктивный характер. Рассматривая относительную стабильность и относительную нестабильность как взаимосвязанные явления, познаваемые одно через другое, являющиеся мерой друг друга, находящиеся в постоянно возобновляемом кругообороте, есть основания рассматривать циклические процессы с точки зрения циклической смены периодов относительной стабильности и относительной нестабильности. В такой трактовке общественное развитие — циклический процесс, характеризующийся сменой периодов стабильности периодами нестабильности и наоборот.

Среднесрочные социально-экономические циклы, в частности циклы К. Жюгляра, являются важной составляющей циклической динамики общественного развития, формируют структуру больших циклов Н. Кондратьева. В разворачивании жюгляровских циклов выделяют четыре фазы, которые можно охарактеризовать сквозь призму стабильности-нестабильности рыночной экономической системы. Преобладание процессов стабильного, но не бурного, роста над процессами дестабилизации в социально-экономической системе — это период разворачивания фазы оживления в среднесрочном экономическом цикле. Преобладание процессов застоя над процессами дестабилизации в социально-экономической системе — это период разворачивания фазы депрессии в экономическом цикле. То есть фаза оживления и фаза депрессии — периоды относительной стабильности в социально-экономической системе. Ускоряющийся и всеохватывающий рост в фазе подъема ведет к усилению спекуляций и надуванию экономических «пузырей». В фазе рецессии происходит определенное событие, выступающее в роли отправной точки разворачивания острого кризиса. Таким образом, фаза подъема и фаза рецессии — периоды относительной нестабильности в социально-экономической системе. Среднесрочные социально-экономические циклы формируют структуру долгосрочных кондратьевских

циклов, которые являют собой более сложную форму цикличности. Повышательные волны кондратьевских циклов более нестабильны, чем понижательные: перед началом повышательных волн больших циклов и в начале их наиболее интенсивно происходят «...значительные изменения в основных условиях хозяйственной жизни общества» [10, с. 370]; «...периоды повышательных волн больших циклов, как правило, значительно богаче крупными социальными потрясениями и переворотами в жизни общества (революции, войны), чем периоды понижательных волн» [10, с. 374]. Учитывая то, что «...в период понижательных волн большого цикла закономерно преобладают годы депрессий, а в период повышательных волн большого цикла — годы подъемов» [10, с. 380], понижательные волны можно рассматривать как периоды относительной долгосрочной стабильности, а повышательные волны как периоды относительной долгосрочной нестабильности.

XX – начало XXI в. — специфический период в эволюции человечества, характеризующийся завершением нескольких фундаментальных циклов развития. В условиях неустойчивого развития общества возникла потребность в науке о неустойчивости; такой наукой стала синергетика [3, с. 3] — «...область науки, которая занимается изучением эффектов самоорганизации в физических, химических, биологических и других системах» [15, с. 1]. На современном этапе развития синергетического подхода фрактальность рассматривается как концептуальное свойство исследуемых синергетикой структур [13, с. 8]. По мнению В. Войцеховича, фрактал следует рассматривать как «переходное квазиустойчивое состояние становящейся системы, характеризующееся хаотичностью, нестабильностью, которое постепенно эволюционирует к устойчивому упорядоченному целому» [3, с. 6]. При этом важнейшим свойством фрактала является самоподобие: любая, даже самая малая часть фрактала подобна целому фракталу и любой другой его части [4]. В. Тарасевич, В. Белоцерковец, Е. Завгородняя предлагают в познавательном процессе фокусироваться на «...исследовании истинно подобных элементов системы — фракталов и суперпозиции их частных состояний» [22, с. 383]. В. Войцехович считает понятие фрактала центральным в синергетике — «...науке об эволюционирующих системах, о хаосе и порядке, о переходных процессах»; также, по его мнению, в жизни эволюционирующей материальной системы-процесса следует выделить три стадии: 1) начало — устойчивое «неизменное» состояние; 2) средняя стадия — основная стадия развития системы, являющая собой переходной неустойчивый

процесс, то есть фрактал; 3) конец — устойчивое состояние, после которого вещи уже нет. При этом первую и третью стадии следует рассматривать как предельные состояния фрактала [4]. Теория фракталов применима для объяснения цикличности как формы развития систем. Фрактальная теория в изложении Ф. Н. Рянского трактует естественную историю как совокупность вложенных друг в друга циклов, отражающих присущую природе ритмику [18]. Исторический процесс общественного развития происходит циклически, по спирали, при этом единство многообразия социально-экономических циклов (демографических, политических, экономических, военных циклов и других форм циклов, разворачивающихся в средне- и долгосрочном периодах) образует глобальный пространственно-временной фрактал. Определенные формы социально-экономических циклов являются доминирующими актуальными формами циклов в конкретно-исторических условиях при определенном уровне развития производительных сил общества. В широком понимании социально-экономический цикл являет собой форму саморазвития общественных систем, в процессе которого периодически обостряются и разрешаются противоречия воспроизводственной динамики, что выражается в циклической смене относительно нестабильного состояния системы относительно стабильным. Отличительное свойство фрактала — самоподобие — представлено в цикле воспроизводством фаз цикла. При всем разнообразии форм социально-экономических циклов, циклическая смена периодов относительной стабильности периодами относительной нестабильности является конституирующим качеством циклических социально-экономических процессов, которое возникает из внутренних противоречий общественной динамики. Общественное развитие представляет собой эволюционный процесс, формируемый циклическим возобновлением фаз формирования, развития, разложения экономических систем конкретно-исторических форм общества. В рамках каждого цикла смены форм общества происходит развертывание следующих фаз: 1) фазы формирования, характеризующейся определенностью, заключающейся в том, что направление и институциональная форма развития определены, а также относительной стабильностью, в которой уже существуют предпосылки будущей нестабильности — зарождение новых внутренних противоречий; 2) фазы развития, характеризующейся относительной нестабильностью, обусловленной накоплением и постепенным обострением внутренних противоречий; 3) фазы разложения, характеризующейся качественно новой относительной нестабильностью,

которая выражается в усилении различий в темпах изменений технико-технологической, социально-экономической, институциональной составляющих воспроизводственной динамики; противоборством отживших, неактуальных институциональных компонент общественной динамики и зарождающейся новой институциональной определенности.

В современных условиях хаотического периода, когда происходит переход от старой индустриально-технологической цивилизации к цивилизации нового типа, главной проблемой для человечества становится проблема сложности. В начале XXI в. хаос нарастает в политике, экономике, международной жизни, в науке, искусстве, религии, воспитании, образовании [3, с. 3]. Возрастание сложности, неоднородности экономической и неэкономической среды, богатая новизной комбинаторика качественного разнообразного формируют условия для ускоренного перехода экономики из равновесного состояния в состояние турбулентности с нерегулярными бифуркациями и лавинообразными изменениями. Однако такая турбулентность имеет определенную направленность — хаотизация развития не исключает возможность фиксации на оси времени цепочки кластеров высококонцентрированных моновекторных событий [22, с. 384–385], поэтому в экономической системе происходит периодическое чередование понижательных и повышательных тенденций, то есть сохраняется цикличность.

Сегодня актуализируются науки о сложности «complexity» — серия обширных, быстро эволюционирующих и расходящихся направлений, с постоянно растущим множеством приложений. Эти науки взаимосвязаны и широко используют в своем развитии достижения друг друга; рамки «complexity» постоянно расширяются, объединяя многие направления традиционной науки [12]. Синергетику нередко обозначают термином «complexity science», под которым понимают науку о сложном, учение «...об универсальных закономерностях эволюции сложных динамических систем, претерпевающих резкие изменения состояний в периоды нестабильности» [15, с. 2]. В современной экономической науке усиливается влияние теории экономической сложности (complexity economics), утверждающей, что «...экономика не всегда находится в равновесном состоянии..., что экономическая ситуация может характеризоваться как возрастающей, так и убывающей отдачей, и что экономика не является чем-то заданным и сложившимся, но находится в процессе формирования — на основе постоянно развивающихся множеств институтов, регулирующих механизмов (arrangements) и технологических инноваций» [2,

с. 16]. Динамика поведения объектов complexity характеризуется неопределенностью их промежуточных состояний, конечного состояния и даже начального состояния. В изучении сложных систем важной является необходимость их непрерывного мониторинга и постоянного управления. В общественных процессах сложными системами управляет государство в режиме детерминизма (традиционалистские социумы), стохастики (демократические государства), а в будущем возможно управление в режиме хаоса-самоорганизации [7, с. 48–49].

У. Б. Артур предлагает понимание экономики, согласно которому она являет собой массивно-параллельную систему, образуемую одновременной деятельностью акторов, результатом которой становится формирование рынков, цен, торговых механизмов, институтов и отраслей промышленности, а также агрегированных (поведенческих) паттернов. Уже в одном из самых ранних пониманий экономической науки, восходящем к экономическому учению А. Смита, представлен рекурсивный цикл, формируемый взаимодействием агрегированных паттернов и индивидуального поведения: агрегированные паттерны формируются из индивидуального поведения, а индивидуальное поведение реагирует на эти агрегированные паттерны. В экономической системе существование сложности (complexity) обусловлено именно этим рекурсивным циклом [2, с. 17]. Сложность капиталистической экономики тесно связана с нестабильностью и периодическими кризисами, она обуславливает нарушение равновесия в системе общественного воспроизводства, перебои в разрыве стадий цикла общественного воспроизводства. Экономические кризисы в условиях современной системы общественно-экономических отношений порождаются нарушением взаимодействия находящихся в диалектико-пропорциональной связи четырех стадий цикла общественного воспроизводства (производство — распределение — обмен — потребление) [17, с. 147].

Содержание понятия «сложность» раскрывается с помощью понятий нелинейности, неустойчивости, целостности, самоорганизации и эмерджентности [9, с. 74], при этом неотъемлемым свойством нелинейных систем является цикличность [6, с. 36]. Эти качества присущи капиталистической экономике. Она нелинейна, неустойчива, что с особенной силой проявляется во время циклических и структурных кризисов, но довольно целостна и способна к самоорганизации, то есть способна к преодолению этих кризисов путем частичного разрешения внутренних противоречий общественного воспроизводства за счет технико-технологических и институциональных

трансформаций. При этом следует отметить, что в современной капиталистической экономике усиливается эмерджентность, что связано с ускорением технико-технологического развития, глобализацией, глобальной гиперконкуренцией, обуславливающей гонку инноваций, и формированием сетевого общества. Инновационная деятельность, по мнению Е. Н. Струк, является ключевым направлением современного цивилизационного развития [21, с. 230].

Институциональная компонента общественного развития не позволяет циклически развивающемуся обществу самоуничтожиться в периоды нестабильности; противоречия, обостряющиеся в период нестабильности, частично разрешаются путем институциональных и технико-технологических трансформаций, что позволяет социально-экономической системе развиваться. Это определяющая тенденция общественного развития в глобальных масштабах. Однако существуют исторические примеры обществ достигших высокого уровня развития и саморазрушившихся по причине несоблюдения техно-гуманитарного баланса. Закон техно-гуманитарного баланса сформулирован А. П. Назаретяном и заключается в следующем: «чем выше мощь производственных и боевых технологий, тем более совершенные средства культурной регуляции необходимы для сохранения общества» [16, с. 99].

Особая форма нестабильности присуща странам, перешедшим от плановой к рыночной экономике без построения адекватной ей институциональной среды. Нарастающая нестабильность политико-экономической системы Украины и ряда других постсоветских стран обусловлена рыночными преобразованиями, проводимыми в начале 1990-х гг. по сценарию, сущность которого заключается в «... постоянном выведении сложившейся экономической системы из равновесия с целью не дать ей застыть в устойчиво-равновесном состоянии и самопроизвольно прекратить навязываемые ей изменения. Тем самым система искусственно поддерживается в режиме бифуркаций, в котором малые и плавные изменения приводят к катастрофическим сдвигам» [8, с. 26]. Происходящие в Украине с начала 1990-х гг. и поныне политико-экономические процессы целесообразно изучать с точки зрения теории катастроф. При этом следует учитывать, что либеральные реформы в постсоветских странах, в первую очередь приватизация, происходили в ускоренном режиме и в таких формах, которые обусловили глубокие институциональные деструкции. Согласно теории катастроф, после потери равновесия система переходит в колебательный режим, в котором сочетаются два вида потери устойчивости — мягкая и жесткая

[8, с. 26]. Мягкая потеря устойчивости заключается в установлении колебательного периодического режима, который при малой закритичности мало отличается от состояния равновесия [1]. Постоянное выведение системы из равновесия приводит к истощению внутренних ресурсов жизнеобеспечения, что создает условия для жесткой потери устойчивости [8, с. 27], когда система уходит со стационарного режима скачком, перескакивает на иной режим движения, который может быть другим устойчивым стационарным режимом или устойчивыми колебаниями, или более сложным движением [1]. В режиме жесткой потери устойчивости достаточно малых количественных возмущений для бурной ответной реакции системы — катастрофы, переводящей систему в иной режим движения — странный аттрактор [8, с. 27]. Аттракторы — режимы движения динамических систем, притягивающие соседние режимы (переходные процессы). Странные аттракторы связаны с проблемой турбулентности, они отличны от состояний равновесий и строго периодических колебаний [1]. Переход системы в режим странного аттрактора приводит к нарушению цикличности протекающих в ней процессов, возникновению автоколебаний, возмущающих регулярность циклов [8, с. 27]. Управлять нестабильной, хаотической системой можно за счёт внешних управляющих воздействий в пределах некоторых квазиаттракторов. Сегодня необходимо развивать комплекс внешних и внутренних мер мягкой регуляции, основанной на знаниях и разуме [7, с. 53].

Высокотехнологичная политико-экономическая система способна трансформироваться, используя потенциал нестабильности и деструктивных проявлений воспроизводственной динамики. По мнению А. Гриценко, в современных условиях перехода от индустриально-рыночной к информационно-сетевой системе формируются предпосылки реконструктивной воспроизводственной динамики, в которой сочетаются простое, суженное и расширенное воспроизводство разных составляющих экономической системы, при этом изменяются мера и критерии социально-экономического развития, что создает возможность использования кризиса, депрессии и деструктивного роста для качественной перестройки структуры экономической системы [5, с. 20].

В Украине сложилась нестабильная социально-экономическая система, в которой циклические политико-экономические процессы разворачиваются в рамках перехода от мягкой потери устойчивости к жесткой потере устойчивости, который мы наблюдаем последние 10–15 лет. В Украине на протяжении 1991–2008 гг. в экономике разворачивался цикличе-

ский процесс в условиях мягкой потери устойчивости политико-экономической системы, что позволяло воспроизводить цикл, характерный для рыночной экономики: кризис — с 1991 г. по 1996 г.; депрессия — с 1997 г. по 1999 г.; оживление — с 2000 г. по 2003 г.; экономический подъем — с 2004 г. по 2008 г.. Предпосылки жесткой потери устойчивости закладывались с начала 2000-х гг. под влиянием совокупности внешних и внутренних политических и экономических факторов. С конца 2008 г. в условиях разворачивания глобального экономического кризиса украинская экономика переходит в режим жесткой потери устойчивости, характеризующийся депрессивно-кризисной динамикой, в которой рыночные принципы окончательно трансформируются в квазиформы, усиливающие разрушительные процессы и приводящие к деструктивному хаосу. Сегодня существуют признаки того, что украинская политико-экономическая система функционирует в режиме странного аттрактора, в частности нарушается порядок разворачивания политических и экономических циклов, разрушается общая институциональная упорядоченность системы, она переходит в режим перманентного кризиса, характеризующегося взаимосвязанными, но неожиданными для большей части общества катастрофами.

В целом глобальная политико-экономическая система все глубже погружается в турбулентность в современных условиях завершения американского системного цикла накопления (СЦН) (согласно разработанной Дж. Арриги теории СЦН, переход от британского к американскому СЦН произошел на рубеже XIX–XX вв.). Современная политико-экономическая система США существует в условиях, когда, по мнению П. Турчина, происходит наложение друг на друга векового цикла, цикла отцов и детей, «молодежного горба» и кондратьевского цикла таким образом, что их давление на стабилизирующие структуры общества достигнет пика около 2020 г. [23, с. 19]. В соответствии с прогнозом Дж. Модельски, в 2026 г. в разворачивании современного длинного цикла мировой политики начнется фаза «макрорешение», которую следует

понимать как этап выбора между противостоящими повестками дня, осуществляемого акторами глобальной политической системы, объединенными как минимум в две крупнейшие коалиции; этот выбор определяет структуру лидерства на следующий «срок». В предыдущие несколько циклов фаза «макрорешение» продолжалась примерно 30 лет, на протяжении которых происходило глобальное противоборство, по завершению которого появлялся новый мир [14, с. 70].

Выводы из данного исследования. В современном капиталистическом мире-системе экономическая конкуренция и геополитическая конкуренция обуславливают гонку инноваций, которая способствует наступлению технологической сингулярности; нестабильность усиливается до крайней степени, что выражается в турбулентности геополитических и геоэкономических процессов, а также в нарушении привычных хронологии и формы разворачивания социально-экономических циклов. Совокупное воздействие процессов, связанных с завершением 5-го кондратьевского цикла, американского СЦН, переходом к фазе «макрорешение» в разворачивании текущего длинного цикла мировой политики, приближением к технологической сингулярности (технологический всплеск соответствующий ей возможен уже в 2040-е гг. [19, с. 15]), на глобальную политико-экономическую систему усиливает ее нестабильность до уровня турбулентности. Наступление турбулентности в политико-экономической системе означает усиление различий в темпах изменений технико-технологической, социально-экономической, институциональной составляющих воспроизводственной динамики, противоречия между которыми являются основаниями разворачивания социально-экономических циклов. Особенно важным является отставание институциональных преобразований от трансформаций технико-технологической и социально-экономической компонент воспроизводственной динамики. Становятся все более основательными предпосылки для скачкообразных трансформаций современной формы капиталистической экономики.

Литература

1. Арнольд В. И. Теория катастроф. Издание третье, дополненное. Москва. Наука, 1990. 128 с. URL: <http://mathemlib.ru/books/item/f00/s00/z0000032/st007.shtml>
2. Артур У. Б. Теория сложности в экономической науке: иные основы экономического мышления. Terra Economicus. 2015. Т. 13. № 2. С. 15–37. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2015/08/30/1250962761/journal13.2-2.pdf>
3. Войцехович В. Э. Фракталы и аттракторы социальной эволюции. 2003. URL: <https://docplayer.ru/47832964-Fraktaly-i-atraktory-socialnoy-evolyucii-voycehovich-v-e.html>

4. Войцехович В. Фрактальная картина мира как основание теории сложности. 2006. URL: http://slovomer.blogspot.com/2015/06/blog-post_14
5. Гриценко А.А. Логико-историчні засади дослідження співвідношення інститутів та економічної діяльності у відтворювальній динаміці. Відтворювальна динаміка економічних систем: інститути та діяльність: монографія / за ред. чл.-кор. Гриценка А.А.; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Електрон. дані. К., 2018. 524 с.: табл., рис. URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/297.pdf>
6. Горшенин В.Ф., Горшенина Д.А. Цикличность развития нелинейных экономических систем. Вестник Челябинского государственного университета. 2014. № 15 (344). Экономика. Вып. 45. С. 32–39. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsiklichnost-razvitiya-nelineynyh-ekonomicheskikh-sistem>
7. Еськов В.В., Джумагалиева Л.Б., Гудкова С.А., Филатова О.Е. Сложность в интерпретации И.Р. Пригожина и Г. Хакена отличается от сложности W. Weaver и теории хаоса-самоорганизации. Сложность. Разум. Постнеклассика. 2014. № 3. URL: <http://cmp.esrae.ru/9-60>
8. Зоидов К.Х. Эволюционно-институциональный подход и методология проведения антикризисных мероприятий в переходной экономике. Экономика и математические методы. 2004. том 40. № 3. С. 16–32. URL: <http://www.ipr-ras.ru/articles/zoidov04-2.pdf>
9. Князева Е.Н. Система и среда: сопряжение сложности, эмерджентности и управленческой активности. Междисциплинарные проблемы среднего подхода к инновационному развитию / под ред. В.Е. Лепского. Москва: Когито-центр, 2011. С. 74–83. URL: https://www.academia.edu/2877331/Система_и_среда_сопряжение_сложности_эмерджентности_и_управленческой_активности_2011_.System_and_Medium_The_Coupling_of_Complexity_Emergence_and_Managerial_Activity_in_Russian
10. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения / Сост. Ю.В. Яковец. М. Экономика, 2002. 768 с.
11. Кустова Л.С. Глобальный кризис и «длинные волны» Н.Д. Кондратьева в свете теории цикличности и современной синергетики. Медиаскоп. 2010. № 3. URL: <http://www.mediascope.ru/глобальный-кризис-и-длинные-волны-нд-С2%A0кондратьева-в-свете-теории-цикличности-и-современной>
12. Леонов А.М. Фракталы, природа сложных систем и хаос. «Самоорганизация устойчивых целостностей в природе и обществе»: материалы пятого Всероссийского постоянно действующего научного семинара. 2001. URL: <https://docplayer.ru/36651607-Fraktaly-priroda-slozhnyh-sistem-i-haos.html>
13. Максимова М.В. Фракталы в современной синергетике. Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные науки. 2011. № 1. С. 8–12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/fraktaly-v-sovremennoy-sinergetike>
14. Модельски Д. Эволюция глобальной политики (I). Полис. Политические исследования. 2005. № 3. С. 62–82. URL: <http://www.politstudies.ru/article/3564>
15. Мокшанцев Л.В. Еще раз о синергетике. Гуманитарный вестник (МГТУ им. Н.Э. Баумана). 2014. вып. 7. URL: <http://hmbul.ru/articles/203/203.pdf>
16. Назаретян А.П. Воспитательный потенциал синергетики: гипотеза техно-гуманитарного баланса. Научный результат. Педагогика и психология образования. 2014. № 2. С. 98–105. URL: <http://rrpedagogy.ru/journal/annotation/747/>
17. Нешитой А.С. Востребованность теории циклов общественного воспроизводства. «Социально-экономические проблемы современности: поиски междисциплинарных решений»: тезисы докладов и выступлений участников международной конференции «XXIV Кондратьевские чтения» (Москва, 16–17 ноября 2016 г.). С. 146–148. URL: https://inecon.org/docs/2016/IKF_Abstract_2016.pdf
18. Осипов В.А. Фрактальная теория и этносоциальный процесс. «Фракталы и циклы развития систем»: материалы пятого Всероссийского постоянно действующего научного семинара «Самоорганизация устойчивых целостностей в природе и обществе». (Томск, 30 мая–01 июня 2001 г.). URL: <http://www.veinik.ru/science/any/article/510.html>
19. Потапов А.С. Технологическая сингулярность в контексте теории метасистемных переходов. Компьютерные инструменты в образовании. 2017. № 6. С. 12–24.
20. Пригожин И. Философия нестабильности. Вопросы философии. 1991. № 6. С. 46–57. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000270/index.shtml>
21. Струк Е.Н. Сингулярность как предел инновационного общества. Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева. 2010(1). Краснояр. гос. пед. ун-т им. В.П. Астафьева. Красноярск, 2010. С. 230–235. URL: http://www.kspu.ru/upload/documents/old/I1I2010Iverstka_1320049534.pdf
22. Тарасевич В.Н., Белоцерковец В.В., Завгородняя Е.А. Ритмика К-волн в контексте теории фракталов. XXI Кондратьевские чтения «Мировая экономика ближайшего будущего: откуда ждать инновационного рывка?»: тезисы участников Чтений. М.: Международный фонд Н.Д. Кондратьева, 2013. С. 382–386.

23. Турчин П.В. Процессы, влияющие на среднесрочную динамику политической нестабильности в США: 2010–2020 гг.. Экономические стратегии. 2010. № 5. С. 10–20. URL: http://www.inesnet.ru/wp-content/mag_archive/2010_05/ES2010-05-turchin.pdf

References

1. Arnold, V.I. (1990). Catastrophe Theory Third edition, supplemented. Moscow: Science. Retrieved from <http://mathemlib.ru/books/item/f00/s00/z0000032/st007.shtml> [in Russian].
2. Artur, U. B. (2015). The theory of complexity in economic science: other bases of economic thinking. Terra Economicus. vol. 13, no.2, pp. 15–37. Retrieved from <http://ecsocman.hse.ru/data/2015/08/30/1250962761/journal13.2-2.pdf> [in Russian].
3. Vojcehovich, V.E. (2003). Fractals and attractors of social evolution. Retrieved from <https://docplayer.ru/47832964-Fraktaly-i-atractory-socialnoy-evolyucii-vojcehovich-v-e.html> [in Russian].
4. Vojcehovich, V. (2006) Fractal picture of the world as the basis of the theory of complexity. Retrieved from http://slovomer.blogspot.com/2015/06/blog-post_14 [in Russian].
5. Gricenko, A.A. (2018). Logico-historical principles of the study of the correlation of institutes and economic activity in the reproductive dynamics. Vidtvoryvalna dinamika ekonomichnih sistem: instituti ta diyalnist: monografiya / za red. chl.-kor. Gricenka A. A. — Reproductive dynamics of economic systems: institutes and activities: monograph / ed. corr. Gritsenko AA. K: NAS of Ukraine, Institute for economics and Forecasting. Retrieved from <http://ief.org.ua/docs/mg/297.pdf> [in Ukrainian].
6. Gorshenin, V. F., Gorshenina, D. A. (2014). The cyclicity of development of nonlinear economic systems. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta — Bulletin of Chelyabinsk State University, no. 15 (344), Economics, vol. 45, pp. 32–39. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/tsiklichnost-razvitiya-nelineynyh-ekonomicheskikh-sistem> [in Russian].
7. Eskov, V.V., Dzhumagalieva, L.B., Gudkova, S.A., Filatova, O.E. (2014). The complexity in I. Prigogine and H. Haken's interpretation differs from the complexity of W. Weaver and TCS. Slozhnost. Razum. Postneklassika — Complexity. Mind. Post-non-classics, no. 3. Retrieved from <http://cmp.esrae.ru/9-60> [in Russian].
8. Zoidov, K.H. (2004). Evolutional and Institutional Approach and the Methodology for Realization of Anticrisis Measures in Transitional Economics. Ekonomika i matematicheskie metody — Economics and Mathematical Methods, vol. 40, no. 3, pp. 16–32. Retrieved from <http://www.ipr-ras.ru/articles/zoidov04-2.pdf> [in Russian].
9. Knyazeva, E.N. (2011). System and Medium: The Coupling of Complexity, Emergence and Managerial Activity. Mezhdisciplinarnye problemy sredovogo podhoda k innovacionnomu razvitiyu / pod red. V. E. Lepskogo. — Interdisciplinary problems of environmental approach to innovative development / ed. V. E. Lepsky. Moscow: Kogito — Center, pp. 74–83. Retrieved from https://www.academia.edu/2877331/Система_и_среда_сопряжение_сложности_эмерджентности_и_управленческой_активности_2011_.System_and_Medium_The_Coupling_of_Complexity_Emergence_and_Managerial_Activity_in_Russian [in Russian].
10. Kondratev, N. D. (2002). Large cycles of conjuncture and the theory of foresight. Moscow: Economy [in Russian].
11. Kustova, L. S. (2010). The Global Crisis and Kondratiev's Long Waves in Relation to the Cycle Theory and Contemporary Synergetics. Mediascope — Mediascope. no. 3. Retrieved from <http://www.mediascope.ru/глобальный-кризис-и-длинные-волны-нд%С2%А0кондратьева-в-свете-теории-цикличности-и-современной> [in Russian].
12. Leonov, A.M. (2001). Fractals, the nature of complex systems and chaos. «Self-organization of sustainable integrity in nature and society»: materials of the fifth All-Russian permanent scientific seminar. Retrieved from <https://docplayer.ru/36651607-Fraktaly-priroda-slozhnyh-sistem-i-haos.html> [in Russian].
13. Maksimova, M.V. (2011). Fractals in modern synergy. Izvestiya vuzov. Severo-Kavkazskij region. Obshestvennye nauki — University News. North-Caucasian Region. Social Sciences, no. 1, pp. 8–12. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/fraktaly-v-sovremennoy-sinergetike> [in Russian].
14. Modelski, D. (2005). The Evolution of Global Politics. (I). Polis. Politicheskie issledovaniya — Polis. Political Studies, no. 3, pp. 62–82. Retrieved from <http://www.politstudies.ru/article/3564> [in Russian].
15. Mokshancev, L.V. (2014). Synergetics. Gumanitarnyj vestnik (MGU im. N. E. Baumana) — Humanities bulletin of BMSTU, vol. 7. Retrieved from <http://hmbul.ru/articles/203/203.pdf> [in Russian].
16. Nazaretyan, A.P. (2014). The educational potential of synergetics: hypothesis of techno and humanitarian balance. Nauchnyj rezultat. Pedagogika i psihologiya obrazovaniya — Research result. Pedagogy and Psychology of Education, no. 2, pp. 98–105. Retrieved from <http://rrpedagogy.ru/journal/annotation/747/> [in Russian].
17. Neshitoj, A. S. (2016). Demand for the theory of cycles of social reproduction. «Socio-economic problems of the present: the search for interdisciplinary solutions»: abstracts and presentations of the participants of the international

conference «XXIV Kondratieff Readings» (Moscow, November 16–17, 2016). pp. 146–148. Retrieved from https://inecon.org/docs/2016/IKF_Abstract_2016.pdf [in Russian].

18. Osipov, V.A. (2001). Fractal theory and ethnosocial process. «Fractals and systems development cycles»: materials of the fifth All-Russian permanent scientific seminar «Self-organization of sustainable integrity in nature and society» (Tomsk, May 30 — June 1, 2001). Retrieved from <http://www.veinik.ru/science/any/article/510.html> [in Russian].

19. Potapov, A. S. (2017). Technological Singularity in the Context of the Theory of Metasystem Transitions. *Kompyuternye instrumenty v obrazovanii* — Computer tools in education, no. 6, pp. 12–24 [in Russian].

20. Prigozhin, I. (1991). The Philosophy of Instability. *Voprosy filosofii* — Philosophy issues, no. 6, pp. 46–57. Retrieved from <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000270/index.shtml> [in Russian].

21. Struk, E.N. (2010). Singularity as the limit of innovative society. *Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. V.P. Astafeva*. — The bulletin of KSPU named after V.P. Astafiev, no. 1, pp. 230–235. Retrieved from http://www.kspu.ru/upload/documents/old/I1I2010Iverstka_1320049534.pdf [in Russian].

22. Tarasevich, V. N., Belocerkovec, V. V., Zavgorodnyaya, E. A. (2013). Rhythm of K-waves in the context of the theory of fractals. *XXI Kondratieff Readings «The World Economy of the Nearest Future: Where to Wait for an Innovation Breakthrough?»: Theses of the Readings participants*. M.: International Fund N. D. Kondratieff (Moscow, November 19, 2013). pp. 382–386. [in Russian].

23. Turchin, P. V. (2010). Processes influencing the medium-term dynamics of political instability in the USA: 2010–2020. *Ekonomicheskie strategii* — Economic strategies, no. 5, pp. 10–20. Retrieved from http://www.inesnet.ru/wp-content/mag_archive/2010_05/ES2010-05-turchin.pdf [in Russian].

Свістунов Олексій Сергійович

*кандидат економічних наук, докторант
Хмельницький національний університет*

Свистунов Алексей Сергеевич

*кандидат экономических наук, докторант
Хмельницкий национальный университет*

Svistunov Oleksii

*Candidate of Economic Sciences, Doctoral Candidate
Khmelnytsky National University*

ORCID: 0000-0002-8474-1978

DOI: 10.25313/2520-2294-2019-6-6903

ОСНОВНИ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНЫ И ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

MAIN DIRECTIONS OF UKRAINE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT AND WAYS OF THE ECONOMIC CRISIS OVERCOMING

Анотація. В статті визначено передумови, особливості та виділено проблемні аспекти соціально-економічного розвитку України, проведено їх системний аналіз. Обґрунтовано необхідність державного регулювання трансформаційних процесів в сфері економіки за умов економічної кризи. Визначено ключові напрями підвищення ефективності управління соціально-економічними процесами в Україні, які забезпечать реалізацію моделі стабілізації та економічного зростання країни в найближчій перспективі.

Ключові слова: соціально-економічна система, криза, державне регулювання, інвестиційний клімат, кластеризація, інститути розвитку.

Аннотация. В статье определены предпосылки, особенности и выделены проблемные аспекты социально-экономического развития Украины, проведено их системный анализ. Обоснована необходимость государственного регулирования трансформационных процессов в сфере экономики в условиях экономического кризиса. Определены ключевые направления повышения эффективности управления социально-экономическими процессами в Украине, которые обеспечат реализацию модели стабилизации и экономического роста страны в ближайшей перспективе.

Ключевые слова: социально-экономическая система, кризис, государственное регулирование, инвестиционный климат, кластеризация, институты развития.

Summary. The article identifies the prerequisites, features and highlights the problematic aspects of socio-economic development of Ukraine, conducted a systematic analysis. The necessity of state regulation of transformation processes in the sphere of economy in the conditions of economic crisis is substantiated. It is noted that the protracted economic crisis in the country indicates the dominance of economic problems over many political problems, as well as their simultaneous interconnection and destructive impact on the restorative proportions between production and consumption. Among the many influential factors on

the construction of a modern socio-economic system of investment, institutional factors, cluster associations and the development of information systems as complex polysystemic socio-economic entities. It is theoretically substantiated that clusters can be considered a new type of production and economic model, built on the interaction and cooperation of industrial, commercial enterprises, financial and credit and educational and scientific institutions. It is determined that in recent decades, many countries around the world are developing cluster strategies aimed at integrating financial and intellectual capital and realizing the competitive advantages of the national economy. The importance of transformations in the cultural and ideological sphere, which involve changes in the values of public consciousness, the formation of a new paradigm of humanitarian development, which is to abandon the ideology of consumption and affirm new values to balance production and demand.

Public policy instruments should be aimed at removing obstacles to the formation of clusters, improving infrastructure, simplifying the mechanism for attracting sources of funding and foreign investment, and removing restrictions on the introduction of innovations. It is a comprehensive approach to solving the problems outlined at the state level that will be the key to successful modernization of Ukraine's economy and building its own model of economic growth. The key areas for improving the efficiency of management of socio-economic processes in Ukraine, which will ensure the implementation of the model of stabilization and economic growth of the country in the near future.

Key words: socio-economic system, crisis, state regulation, investment climate, clustering, development institutions.

Постановка проблеми. Україна перебуває на етапі побудови сучасної соціально-економічної системи, який характеризується тривалим проходженням перехідного періоду та ускладнюється глибокою економічною кризою останніх років. У зв'язку із цим стає проблематичним забезпечення подальшого економічного зростання країни існуючими методами і механізмами управління, які мають ряд суттєвих недоліків, що проявились в процесі їх практичної реалізації. Так, протягом останніх років спостерігається тенденція зниження ВВП, падіння курсу національної валюти, втрата довіри в іноземних інвесторів, що викликало ряд негативних явищ у вітчизняній економіці. В досить складному стані перебувають всі галузі промисловості, які відіграють важливу роль в економічному зростанні країни, визначають рівень інвестиційної активності, зайнятості населення та формують переважну більшість доходів бюджету. Причини занепаду вітчизняної економіки були ідентифіковані вже давно, проте через відсутність дієвих антикризових заходів ситуація у політичній, економічній і фінансовій сферах продовжує ускладнюватися.

Тому постає нагальна потреба впровадження у вітчизняну практику науково обґрунтованих методів та новітніх технологій управління соціально-економічними процесами, із врахуванням того, що регулююча роль влади, особливо за умов економічної кризи, повинна виступати головною умовою успішного завершення перехідного процесу розбудови сучасної соціально-економічної системи країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведене дослідження ґрунтується на фундаментальних наукових працях вітчизняних і зарубіжних вчених у сфері розбудови економіки та подолання кризових явищ, а саме: М. П. Войнаренка [1; 2; 18], В. М. Гей-

ця [3; 4], А. А. Гриценка [5; 6], М. І. Зверькова [8; 9], Е. М. Лібанової [12; 13], О. М. Полінкевич [14], В. М. Тарасевича [15] та ін., а також на результатах системного аналізу, проведеного Інститутом економіки і прогнозування НАН України [10].

Питання моделювання процесів соціально-економічного розвитку країни і управління ними мають глибоке наукове підґрунтя та практичну апробацію, однак складна економічна ситуація в країні та одержані результати системного аналізу потребують відповідного теоретичного обґрунтування виявлених економічних і соціальних проблем та розробки системи заходів для виведення України із кризового стану.

Мета дослідження полягає в подальшому розвитку теоретичних підходів, систематизації результатів аналізу та визначенні основних заходів для підвищення ефективності управління соціально-економічними процесами в Україні, здатними забезпечити реалізацію моделі стабілізації та економічного зростання країни в найближчій перспективі.

Основні результати дослідження. В усі часи і епохи, на різних етапах становлення суспільно-економічних формацій існувала проблема управління розвитком певного типу соціально-економічних систем. Економічна наука на підставі проведених протягом тривалого часу досліджень обґрунтовує положення про те, що досягнутий ступінь розвитку суспільства визначається способом виробництва і перерозподілу національних благ. При цьому діє загальна закономірність — перехід до наступного етапу розвитку суспільно-економічних відносин супроводжується якісними змінами, які виникають при взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

Узагальнений на світовому рівні досвід соціально-економічного розвитку багатьох країн різних

континентів дозволяє виділити загальні, найбільш характерні риси як для визначення певного типу соціально-економічної формації, так і для можливості його детальної характеристики та оцінки з метою забезпечення поглибленого вивчення розвитку кожної країни із врахуванням її національних особливостей.

Таким чином, теоретичне дослідження суспільно-економічних формацій дозволяє розглядати суспільство як цілісну соціально-економічну систему, що функціонує і розвивається за своїми економічними законами на підставі історично-діалектичної єдності продуктивних сил і виробничих відносин, та включає історичні процеси трансформації і взаємодії останніх: незавершених виробничих відносин попередньої формації, сформованих виробничих відносин теперішньої та зачаткованих виробничих відносин для переходу до наступного етапу розвитку або до нової суспільно-економічної формації. Так склалось історично, що в деяких країнах такий перехід відбувається стихійно, а окремим — вдається спрямовувати свій економічний розвиток згідно дії економічних законів, принципів моралі і культури. В першому випадку можна стверджувати про змішані моделі соціально-економічного розвитку, а в другому — про чітко визначену модель розвитку країни.

Сучасний соціально-економічний стан України досліджується багатьма вченими, в працях яких проводиться аналіз економічного середовища та здійснюється оцінка основних чинників, які визначатимуть тенденції економічного зростання в перспективі та формування власної моделі розвитку країни. Затяжна економічна криза в країні свідчить про домінування економічних проблем над багатьма політичними проблемами, а також про їх одночасний взаємозв'язок і руйнівний вплив на відновлювальні пропорції між виробництвом і споживанням. Проте, навіть за таких складних умов, на думку О. М. Полінкевич, актуальними залишаються проблеми прискорення науково-технічного прогресу, переважання 6 та 7 технологічних укладів у суспільстві [14, с. 60–61].

У наукових розробках з фундаментальних основ соціальної економіки Е. М. Лібанова показала негативний вплив економічної і політичної ситуації на соціальну справедливість, добробут населення, його соціальний захист та формування ідеології, що призводить до макроекономічної нестабільності. Для вирішення соціально-економічних проблем, на думку автора, постає гостра необхідність запровадження соціальних інновацій та власної модернізації суспільства задля завоювання гідного місця у світовій спільноті [13, с. 14]. На необхідності структурної

трансформації економіки для виведення її із кризи наголошує С. А. Єрохін [16]. В. М. Тарасевич виділяє інвестиційні процеси як інструмент активізації ринкових принципів роботи та підвищення ефективності системної трансформації вітчизняної економіки, оскільки, на думку вченого, «головною конкурентною перевагою національного капіталу є нереалізований потужний інноваційний та економічний потенціал національного характеру» [15, с. 11].

Значним внеском в розвиток вітчизняної економічної теорії щодо вибору найбільш досконалої моделі соціально-економічного розвитку є праці вчених В. М. Гейця і А. А. Гриценка, які, за результатами проведення системних досліджень, дійшли висновку про необхідність трансформації сучасної моделі соціально-економічного розвитку України в ендогенно орієнтовану, спроможну забезпечити відновлення і подальший розвиток соціально-економічних процесів на основі пошуку власних внутрішніх механізмів економічного зростання, що дозволить визначити країні свій шлях до побудови постіндустріального суспільства [3; 5; 6]. М. І. Зверяков аргументовано доводить, що сучасна вітчизняна політико-економічна модель характеризується високим рівнем монополізації економіки країни, що суттєво обмежує темпи її зростання, тому постає необхідність усунення однієї із її базисних конструкцій — зрощення бізнесу і влади, а «головна проблема — завдання створення економіки наздоганяючої модернізації — не тільки залишається, але ще більше ускладнюється поглибленням раніше не вирішених соціально-економічних питань» [9, с. 42–43].

Таким чином, проведені нами теоретичні дослідження сучасних фундаментальних праць вчених за різними напрямками оцінки соціально-економічного розвитку країни, дозволяють зробити обґрунтований висновок, що на сьогоднішній день перед Україною постала проблема вибору нової моделі економічного розвитку, яка б дозволила національній економіці в стислі терміни увійти в світовий економічний простір з високим рівнем цивілізації, прогресу і добробуту. Проте, для її побудови необхідно здійснити важливий перехідний етап — вихід із гострої політичної та економічної кризи, який має бути реалізований в короткі терміни, із науково обґрунтованою економічною політикою і розробкою державних програм соціально-економічного розвитку в розрізі напрямів, які забезпечують цілісність формування стратегії розвитку національної економіки із відповідним пропорційним зростанням макроекономічних показників політичної, культурної, соціальної, еколого-природничої сфер країни.

Для реалізації завдань перехідного етапу, які визначені нами вище, вітчизняній економіці необхідно розраховувати на власний потенціал та побудову ефективної системи державного регулювання соціально-економічних процесів у раціональному поєднанні з ринковими механізмами. Державне регулювання, в першу чергу, доцільно здійснювати шляхом розробки державних програм соціально-економічного розвитку в розрізі визначальних напрямів функціонування соціально-економічних систем, які повинні передбачати наступні заходи: селективну підтримку певних галузей шляхом бюджетного фінансування; фінансування й організацію освітньої сфери та науково-дослідної діяльності; стимулювання розвитку національних компаній та використання ними новітніх технологій; стандартизацію і контроль якості вітчизняної продукції, сприяння товарному експорту та регулювання імпорту товарів, запровадження індикативного планування, що забезпечить розробку концепції соціально-економічної політики у взаємозв'язку із прогнозами функціонування економіки, державними програмами та системою параметрів індикаторів, що характеризуватимуть ключові важелі державного впливу на соціальні і економічні процеси.

Крім того, під впливом державного регулювання процес структурних трансформацій економіки набуде системного характеру, тому доцільно одночасно здійснювати структурні реформи у соціальній, політичній та культурно-ідеологічній сферах. Зміни у соціальній сфері передбачатимуть трансформацію державної політики стосовно підвищення доходів населення, удосконалення системи охорони здоров'я та пенсійного забезпечення, поєднання соціальних програм із політикою зайнятості. В політичній сфері згадані процеси потребують створення передумов дотримання норм Конституції України всіма верствами населення та швидких темпів зростання і реалізації інтелектуального потенціалу нової владної еліти, а також створення відповідного нормативно-правового та інституційного середовища. В культурно-ідеологічній сфері — внесення змін у ціннісні установки суспільної свідомості, формування нової парадигми гуманітарного розвитку, яка полягає у відмові від ідеології споживання і ствердженні нових цінностей збалансування індивідуального та державного.

Саме комплексний підхід до вирішення на державному рівні окреслених нами проблем, стане запорукою успішної модернізації економіки України та побудови власної моделі її економічного зростання. Тому головним чинником реалізації стратегічних напрямів розвитку національної економіки є її структурна перебудова на основі: підвищення пріорите-

тів інститутів взаємодії держави, науки і бізнесу; диверсифікації ефективних джерел інвестування інноваційних перетворень та процесів кластеризації економіки, зорієнтованих на високотехнологічні, інтелектуально-інформаційні та наукомісткі виробництва із якісною продукцією, яка користується високим попитом на світовому ринку.

Отже, важливою передумовою розв'язання цілого ряду соціально-економічних проблем на сучасному етапі розвитку вітчизняної економіки є стимулювання інвестиційної діяльності. Залучення інвестицій в промисловий комплекс можливо при позитивній динаміці реальних інвестицій як складової суспільних ресурсів, яка забезпечує безперервність відтворювального процесу в простій чи розширеній формах. Інвестиційний клімат в Україні продовжує залишатись малопривабливим, в результаті чого відбувається переміщення капіталу із країни, послаблення банківської системи, зростання боргів та боргової залежності вітчизняної економіки від зовнішнього фінансування, розбалансованість торгівельного балансу і державного бюджету, фінансова і економічна залежність від міжнародного валютного фонду.

Серед багатьох впливових факторів на побудову сучасної соціально-економічної системи важливе місце посідають також інституційні фактори. Навіть незначні порушення в інституціональній структурі призводять до суттєвих, а в багатьох випадках до непоправних ускладнень в економічному середовищі, що стримує зростання темпів розвитку економіки країни. Тому саме в умовах трансформації соціально-економічних систем проблема інституціональних перетворень набуває особливого значення. Відповідно, на державному рівні повинна бути сформована політика створення інститутів, необхідних для успішного формування сучасних економічних відносин.

Ще одним важливим ключовим процесом в стартових умовах економічних перетворень має стати розвиток інформаційних систем як складних полісистемних соціо-економічних утворень, які стають рушійною силою для позитивних змін в усіх галузях народного господарства і в усіх сферах життєдіяльності людини. Інформаційні технології і системи за умови їх правильного, організованого використання здатні забезпечити економічне зростання шляхом стимулювання конкуренції, сприяння розширенню виробництва, підвищення продуктивності праці. Україна має потужний інтелектуальний потенціал і може стати одним із найбільших виробників програмного забезпечення в світі, що, в першу чергу, принесе значний дохід державі.

Ще одним важливим напрямом формування ключових компонентів ефективної економічної політики для забезпечення подальшого соціально-економічного зростання країни є формування кластерних об'єднань. Кластери можна вважати новим видом виробничо-господарської моделі, побудованої на взаємодії і співпраці промислових, торговельних підприємств, фінансово-кредитних та освітньо-наукових установ [1, с. 27]. Досвід економічно розвинених країн світу підтверджує підвищення конкурентоспроможності національної економіки, побудованої на механізмах кластеризації. У зв'язку із цим постає необхідність формування кластерних систем, здатних забезпечити трансформацію інноваційних факторів в основне джерело економічного зростання. Окрім того, кластери передбачають комбінацію конкуренції і кооперації таким чином, що об'єднання учасників в одних сферах допомагають успішно проводити конкурентну боротьбу в інших. Для України це є ефективним напрямом розвитку економіки і підтримки її на високому рівні в системі міжнародних економічних відносин.

Кластерні об'єднання активізують інноваційну діяльність в регіонах через пошук на певних територіях інноваційних продуктів, виявлення резервів для їх виробництва з використанням новітніх технологій, а також дозволяють покращити регіональне соціально-економічне становище за рахунок більш ефективного використання та перерозподілу ресурсів, зниження цін на життєво необхідні для населення регіону послуги і матеріальні цінності, створення додаткових робочих місць тощо. Проте в Україні кластери не проявили себе як потужні економічні системи, які суттєво підвищують конкурентоспроможність національної економіки на внутрішніх і зовнішніх ринках. Це пояснюється необхідністю їх державної підтримки, що, в першу чергу, вимагає обґрунтованої кластерної політики як складової економічної політики держави, здатної забезпечити інноваційний підхід державного регулювання нового напрямку економічного розвитку [2, с. 629; 6, с. 72].

Протягом останніх десятиліть в багатьох країнах світу розробляються кластерні стратегії, метою яких є інтеграція фінансового і інтелектуального капіталів та реалізація конкурентних переваг національної економіки. Мета кластерної стратегії повинна полягати, з однієї сторони, в стимулюванні кластерних ініціатив всіх рівнів (регіональних, національних і міжнародних), а з іншої сторони — в сприянні розвитку вже функціонуючих кластерів. Основні фактори впливу реалізації кластерної стратегії, на нашу думку, полягають в наступному: визначення в клас-

терах найбільш конкурентоспроможних компаній і фірм, в яких побудована власна стратегія розвитку; забезпечення умов для формування стабільних джерел фінансування; залучення до кластерних структур малого бізнесу, науково-дослідних і навчальних організацій; створення науково-дослідних центрів.

Для формування обґрунтованої кластерної стратегії як складової економічної політики держави важливого значення набуває систематизація наукових надбань в сфері кластеризації з метою визначення напрямів державної підтримки кластерів в довгостроковій перспективі. Інструменти державної політики повинні бути спрямовані на усунення перешкод у формуванні кластерів, удосконаленні інфраструктури, спрощенні механізму залучення джерел фінансування та зовнішніх інвестицій, усуненні обмежень в запровадженні інновацій.

Слід також врахувати, що високий рівень конкуренції на світовому ринку, її вплив на регіональний розвиток та розвиток національної економіки вимагають створення в Україні інституцій, які б забезпечували і координували функціонування промислового комплексу та його зовнішніх економічних зв'язків, в першу чергу кластерних об'єднань, їх страхового, фінансового, законодавчого та інформаційного обслуговування.

Висновки. Сучасні соціально-економічні системи з високим рівнем розвитку характеризуються приватною формою власності на матеріальні ресурси, еволюційним розвитком форм власності та їх прогресивною взаємодією, якісним конкурентним механізмом. Трансформаційні процеси в Україні, спрямовані на побудову нової економіки, в переважній більшості супроводжуються проблемними соціально-економічними та кризовими явищами затяжного характеру. Це свідчить про те, що в Україні немає чітко визначеної моделі соціально-економічного розвитку, а також відсутні механізми державного регулювання трансформаційних процесів для побудови стратегії і тактики в досягненні цілей економічного зростання, що потребує проведення подальших теоретичних досліджень, аналізу і визначення теоретичних концепцій побудови цивілізованого суспільства.

На підставі результатів проведених нами досліджень особливостей соціально-економічного розвитку України ми дійшли висновку, що для побудови сучасної соціально-економічної системи країни доцільно розробити виважену ефективну державну економічну політику перехідного етапу до втілення реальних моделей, визначених науковцями, яка базувалася б на науково обґрунтованих результатах досліджень економічного розвитку та зростання еко-

номіки країни, з орієнтацією на високотехнологічні галузі і конкурентоспроможні продукти. Наявний інтелектуальний та науково-технічний потенціал створює передумови для реалізації поставленої мети.

Пріоритетні завдання країни щодо європейської інтеграції підтверджують, що така мета повинна лягти в основу не лише економічної стратегії держави, а й політичної консолідації суспільства.

Література

1. Войнаренко М. Кластерні об'єднання: міжнародний досвід та українські реалії / М. Войнаренко, А. Береза // Економіст. 2013. № 10. С. 27–30.
2. Войнаренко М. П. Форми й принципи взаємодії державних, підприємницьких та інституційних структур / М. П. Войнаренко // Перший етап модернізації економіки України: досвід та проблеми / О. М. Алімов, О. М. Амоша та ін.; за заг. ред. В. І. Ляшенка; ІЕП НАН України, КПУ. Запоріжжя: КПУ, 2014. 798 с. С. 626–634.
3. Геєць В. М. Від квазіринку до ринку та інвестиційного зростання / В. М. Геєць // Дзеркало тижня. 2015. № 30 (226). С. 7.
4. Геєць В. М. Вихід з кризи / В. М. Геєць, А. А. Гриценко // Економіка України. 2013. № 6 (611). С. 13–15.
5. Гриценко А. Системна криза як наслідок базової деструкції економіки України і шляхи її подолання / А. Гриценко // Вісник Національного банку України. 2014. № 5. С. 8–12.
6. Гриценко А. Экономическая политика Украины: институциональная и структурная составляющие / А. Гриценко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: Економічна. 2014. № 1. С. 70–79.
7. Еремін Д. Информационные технологии в Украине / Д. Еремін. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/537-16>
8. Зверяков М. И. В поисках выхода из кризиса / М. И. Зверяков // Экономика Украины. 2013. № 8. С. 4–21.
9. Зверяков М. И. Об изменении модели экономического развития / М. И. Зверяков // Экономика Украины. 2015. № 6 (635). С. 41–49.
10. Інформаційні ресурси. Інститут економіки і прогнозування НАНУ. URL: <http://ief.org.ua/?lang=ru>
11. Ладиченко К. І. Сучасні тенденції розвитку світового ринку інформаційно-комунікаційних послуг / К. І. Ладиченко, В. В. Тронько // Ефективна економіка. 2015. № 2. The site of official and financial information. [Online]. URL: <http://www.statista.com/statistics/268584/worldwide-ict-revenue-since-2005/>
12. Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність / Е. М. Лібанова // Економіка України. 2014. № 3. С. 4–19.
13. Лібанова Е. М. Соціальна орієнтація ринкової економіки як передумова консолідації суспільства / Е. М. Лібанова // Вісник НАН України. 2010. № 8. С. 3–14.
14. Полінкевич О. М. Чинники формування випереджального розвитку підприємств в умовах глобальної світової кризи / О. М. Полінкевич / Економічний Часопис — XXI. 2016. № 1–2 (156). С. 59–62.
15. Тарасевич В. М. Про орієнтири і напрями виходу з кризи / В. М. Тарасевич // Економіка України. 2013. № 9. С. 4–17.
16. Erokhin S. A. General theory of development and structural transformation of national economy / S. A. Erokhin // Економічний вісник. 2014. № 3. PP. 17–25.
17. Kahraman C. Capital Budgeting Techniques Using Discounted Fuzzy versus Probabilistic Cash Flows / C. Kahraman, D. Ruan, E. Tolga // Information Sciences. 2002. № 142. PP. 57–76.
18. Voynarenko M. P. Clusters in the Institutional Economics: monograph / M. P. Voynarenko. Wloclawek: ESFII, Poland, 2014. 335 p.

References

1. Vojnarenko M. Klasterni ob'jednannja: mizhnarodnyj dosvid ta ukrajinsjki realiji / M. Vojnarenko, A. Bereza // Ekonomist. 2013. # 10. S. 27–30.
2. Vojnarenko M. P. Formy j pryncypu vzajemodiji derzhavnykh, pidprijemnycjkykh ta instytucijnykh struktur / M. P. Vojnarenko // Pershyj etap modernizaciji ekonomiky Ukrajinjy: dosvid ta problemy / O. M. Alymov, O. M. Amosha ta in.; za zagh. red. V. I. Ljashenka; IEP NAN Ukrajinjy, KPU. Zaporizhzhja: KPU, 2014. 798 s. S. 626–634.
3. Ghejecj V. M. Vid kvazirynku do rynku ta investycijnogho zrostannja / V. M. Ghejecj // Dzerkalo tyzhnja. 2015. # 30 (226). S. 7.
4. Ghejecj V. M. Vykhid z kryzy / V. M. Ghejecj, A. A. Ghrycenko // Ekonomika Ukrajinjy. 2013. # 6 (611). S. 13–15.

5. Ghrycenko A. Systemna kryza jak naslidok bazovoji destrukciji ekonomiky Ukrainy i shljakhy jiji podolannja / A. Ghrycenko // Visnyk Nacionaljnogho banku Ukrainy. 2014. # 5. S. 8–12.
6. Gritsenko A. Ekonomicheskaya politika Ukrainy: institutsionalnaya i strukturnaya sostavlyayushchie / A. Gritsenko // Naukovi pratsi Donetskogo natsionalnogo tekhnichnogo universitetu. Seriya: Yekonomichna. 2014. № 1. S. 70–79.
7. Yeremin D. Informatsionnye tekhnologii v Ukraine / D. Yeremin. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/537-16>
8. Zveryakov M. I. V poiskakh vykhoda iz krizisa / M. I. Zveryakov // Ekonomika Ukrainy. 2013. № 8. S. 4–21.
9. Zveryakov M. I. Ob izmenenii modeli ekonomicheskogo razvitiya / M. I. Zveryakov // Ekonomika Ukrainy. 2015. № 6 (635). S. 41–49.
10. Informacijni resursy. Instytut ekonomiky i proghnozuvannja NANU. URL: <http://ief.org.ua/?lang=ru>
11. Ladychenko K. I. Suchasni tendenciji rozvytku svitovogho rynku informacijno-komunikacijnykh poslugh / K. I. Ladychenko, V. V. Tronjko // Efektyvna ekonomika. 2015. # 2. The site of official and financial information. [Online]. URL: <http://www.statista.com/statistics/268584/worldwide-ict-revenue-since-2005/>
12. Libanova E. M. Nerivnistj v ukrajinsjkomu suspiljstvi: vytoky ta suchasnistj / E. M. Libanova // Ekonomika Ukrainy. 2014. # 3. S. 4–19.
13. Libanova E. M. Socialjna orijentacija rynkovoji ekonomiky jak peredumova konsolidaciji suspiljstva / E. M. Libanova // Visnyk NAN Ukrainy. 2010. # 8. S. 3–14.
14. Polinkevych O. M. Chynnyky formuvannja vyperedzhaljnogho rozvytku pidpryjemstv v umovakh ghlobaljnoji svitovoji kryzy / O. M. Polinkevych / Ekonomichnyj Chasopys — KhKhI. 2016. # 1–2 (156). S. 59–62.
15. Tarasevych V. M. Pro orijentyry i naprjamy vykhodu z kryzy / V. M. Tarasevych // Ekonomika Ukrainy. 2013. # 9. S. 4–17.
16. Erokhin S. A. General theory of development and structural transformation of national economy / S. A. Erokhin // Ekonomichnyj visnyk. 2014. #3. PP. 17–25.
17. Kahraman C. Capital Budgeting Techniques Using Discounted Fuzzy versus Probabilistic Cash Flows / C. Kahraman, D. Ruan, E. Tolga // Information Sciences. 2002. # 142. PP. 57–76.
18. Voynarenko M. P. Clusters in the Institutional Economics: monograph / M. P. Voynarenko. Wloclawek: ESFII, Poland, 2014. 335 p.

НАУКОВЕ ФАХОВЕ ВИДАННЯ

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ «ІНТЕРНАУКА».
Серія: «Економічні науки»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL «INTERNAUKA».
Series: «Economic sciences»

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ИНТЕРНАУКА».
Серия: «Экономические науки»

№ 6 (26)

Головний редактор — Камінська Т. Г.

Київ 2019

Видано у авторській редакції

Адреса редакції: Україна, м. Київ, вул. Ломоносова, буд. 18
Контактний телефон: +38(044) 222 58 89
Контактний телефон: +38(067) 401 84 35
E-mail: editor@inter-nauka.com

Підписано у друк 23.07.2019. Формат 60×84/8
Папір офсетний. Гарнітура SchoolBookAS. Друк офсетний.
Умовно-друкованих аркушів 9,53. Тираж 100. Заказ № 217.
Ціна договірна. Надруковано з готового оригінал-макета.

Надруковано у видавництві
ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 2458 від 30.03.2006 р.